นงลักษณ์ ลิ้มศิริ
คณะศิลปศาสตร์ สถาบันการจัดการปัญญาภิวัฒน์

ย้อนพินิจการอพยพชาวญี่ปุ่นสู่สยามสมัยเมจิ*

บทคัดย่อ

งานวิจัยชิ้นนี้ต้องการศึกษาความเป็นมา แนวคิด และวิธีการอพยพแรงงานญี่ปุ่นออกไปยังต่างประเทศและความสัมพันธ์ระหว่างญี่ปุ่น-ไทยที่เกี่ยวกับการอพยพ ผลจากการศึกษาพบว่าการปฏิรูปประเทศสมัยเมจิไม่ได้มีเฉพาะภาพแห่งความสำเร็จ แต่การเปลี่ยนแปลงประเทศเข้าสู่ยุคสมัยใหม่นั้นได้ส่งผลต่อสังคมและเศรษฐกิจในช่วงแรก โดยเฉพาะปัญหาการเพิ่มขึ้นของประชากรและปัญหาความยากจน ดังนั้นเพื่อแก้ปัญหาและเพื่อการขยายอำนาจตามแนวคิดของญี่ปุ่น รัฐบาลจึงสนับสนุนให้ส่งออกแรงงานไปยังภูมิภาคต่าง ๆ ทั้งในรูปแบบที่รัฐบาลจัดส่งไปโดยตรงและให้บริษัทเอกชนเป็นผู้ดำเนินการ และในช่วงเวลาดังกล่าวญี่ปุ่น-ไทยเพิ่งเริ่มเปิดความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการ ไทยจึงเป็นพื้นที่หนึ่งที่ญี่ปุ่นให้ความสำคัญและสนใจที่จะส่งแรงงานอพยพมา มีการส่งผู้อพยพชาวญี่ปุ่นมาไทย 2 ครั้ง และกระทรวงการต่างประเทศได้ส่งเจ้าหน้าที่มาสำรวจพื้นที่ของไทย เพื่อพิจารณาความเหมาะสมที่จะจัดส่งผู้อพยพมา ความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ประเทศในช่วงเวลาดังกล่าว จึงเป็นเรื่องของการพึ่งพากันภายใต้ผลประโยชน์แห่งชาติที่สอดคล้องกัน

คำ **สำคัญ**

การอพยพสมัยเมจิ, ไทยกับการอพยพชาวญี่ปุ่น, อาณานิคมญี่ปุ่น

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง ย้อนพินิจจุดเริ่มต้นการอพยพชาวญี่ปุ่นสู่สยาม ใน "รายงานการเดินทางสำรวจประเทศสยาม"『暹羅国出張取調書』ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) งานวิจัยประกอบด้วยเนื้อหา 2 ส่วน คือ ส่วนที่ 1. การค้นคว้าเรื่อง "ย้อนพินิจจุดเริ่มต้นการอพยพชาวญี่ปุ่นสู่สยาม" ส่วนที่ 2. การแปลเอกสารญี่ปุ่นเรื่อง "รายงานการเดินทางสำรวจประเทศสยาม" 『暹羅国出張取調書』บทความนี้ปรับปรุงจากเนื้อหาส่วนที่ 1
อนึ่ง ผู้วิจัยใช้คำว่า "สยาม" เฉพาะในชื่อเรื่องตามชื่อที่เรียกในยุคสมัยนั้นและตามเอกสารประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องเท่านั้น แต่ในส่วนเนื้อหาทั้งหมดใช้คำว่า "ไทย" และ "ประเทศไทย" ตามคำเรียกทั่วไปในปัจจุบัน

Nongluk Limsiri
Faculty of Liberal Arts,
Panyapiwat Institute of Management

The Reminiscence of the Migration of Japanese to Siam during the Meiji Period*

Abstract

This research studies the background, the concept, and the process of Japanese migration for jobs sponsored by Japanese government and private migration companies as well as and the Japan-Thailand relations in the aspect of migration. The results of the study show that the Meiji reformation presented not only the success in its modernization, but also exerted impacts on its society and economy at the beginning of the Meiji period, especially the problems concerning the increase of the population and poverty. In order to solve these problems and expand its power, the government supported Japanese migrants to work in other regions. Moreover, when Japan-Thailand formal relationships were newly established, Thailand was consequently one of the significant and captivating regions for migration. There were two times of sending Japanese migrants to Thailand to grow rice, and some Japanese officials were sent to Thailand to explore the practicability of the labor migration. During that time the relationships between Japan and Thailand were becoming interdependent on each other for economies and foreign affairs.

Key words

Japanese migration in the Meiji period, Thailand and Japanese migration, Japanese colony

* This article is a part of the research on **The Reminiscence of the Beginning of Japanese Migration to Siam** in "The Report on the Exploration of Siam"『暹羅国出張取調書』, which was funded by The Thailand Research Fund (TRF). The research consists of 2 parts; part 1: the research on The Reminiscence of the Beginning of Japanese Migration to Siam, and part 2: the translation of a Japanese document entitled, "The Report on the Exploration of Siam"『暹羅国出張取調書』. This article has been modified from the content of the part 1.
Incidentally, the researcher uses "Siam" only in the title as it was known during that period and is found in related historical documents. However, the terms "Thai" and "Thailand" are used throughout the research as the present official names.

1. บทนำ

ปัจจุบันมีชาวญี่ปุ่นจำนวนมากอาศัยอยู่ในประเทศไทย จากการสำรวจของกระทรวงการต่างประเทศญี่ปุ่น ปรากฏว่าใน ค.ศ. 2017 มีชาวญี่ปุ่นพักอาศัยอยู่ในประเทศไทยมากเป็นอันดับ 4 รองจากสหรัฐอเมริกา จีน และออสเตรเลีย (Nippon.com, 2018) ซึ่งชาวญี่ปุ่นส่วนใหญ่เหล่านี้มีความเป็นอยู่ที่ดี มีอาชีพและฐานะที่มั่นคง แต่ถ้ามองย้อนกลับไปในอดีต เมื่อญี่ปุ่นเปิดประเทศก้าวเข้าสู่สมัยใหม่ในยุคเมจินั้น ขณะที่ญี่ปุ่นกำลังเดินอยู่บนเส้นทางการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย ในอีกเส้นทางหนึ่งญี่ปุ่นก็ต้องเผชิญกับปัญหาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เช่น การขาดแคลนอาหาร การเพิ่มขึ้นของประชากรและแรงงานส่วนเกิน ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำเกิดปรากฏการณ์ที่ไม่น่าเชื่อว่าประเทศที่มั่งคั่งอย่างเช่นญี่ปุ่นในปัจจุบันจะมีประชาชนยากจนจำนวนมากต้องอพยพหนีความอดอยากขาดแคลนไปยังดินแดนต่าง ๆ เพื่อชีวิตที่ดีและสุขสบายกว่าแผ่นดินของตนเอง และในขณะที่ญี่ปุ่นต้องตกอยู่ในสภาวะที่ยากลำบาก ไทยหรือสยามในขณะนั้นเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยโดยได้ลงนามในสัญญาพันธไมตรีอย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรกใน ค.ศ.1887 / พ.ศ.2430 และเป็นดินแดนหนึ่งที่เป็นจุดหมายสำหรับความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของชาวญี่ปุ่น เรื่องราวของชาวญี่ปุ่นที่ต้องดิ้นรนต่อสู้เพื่อการดำรงชีวิตก่อนที่จะประสบความสำเร็จ รวมทั้งนโยบายที่ต้องการใช้ไทยเป็นพื้นที่เศรษฐกิจในช่วงเริ่มต้นความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการเมื่อ 100 กว่าปีที่ผ่านมา ยังไม่มีการศึกษามากนักทั้งวงวิชาการต่างประเทศและในงานวิชาการของไทย

งานวิจัยชิ้นนี้จึงต้องการขยายพรมแดนแห่งความรู้ด้านประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นในอีกมุมหนึ่งที่ไม่ใช่มิติของความสำเร็จในการพัฒนาประเทศสมัยเมจิ แต่เป็นเรื่องการอพยพแรงงานที่เป็นผลจากปัญหาและความยากลำบากของการพัฒนาประเทศในสมัยดังกล่าว รวมทั้งสะท้อนภาพความสัมพันธ์ระหว่างญี่ปุ่นกับไทยในมิติที่ไทยเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องเกี่ยวกับการอพยพนั้นด้วย

2. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เรื่องราวการอพยพชาวญี่ปุ่นในสมัยเมจิได้รับความสนใจจากนักวิชาการตะวันตกและญี่ปุ่น รวมทั้งไทยด้วย แต่น่าสังเกตว่าการศึกษาส่วนใหญ่จะมุ่งไปที่การส่งแรงงานผู้อพยพไปยังภูมิภาครอบมหาสมุทรแปซิฟิก เช่น ฮาวาย สหรัฐอเมริกา และละตินอเมริกา โดยเฉพาะในสหรัฐอเมริกามีนักวิชาการอเมริกันเชื้อสายญี่ปุ่นที่เกิดในอเมริกาได้นำเสนอผลงานเกี่ยวกับบรรพบุรุษซึ่งเป็นผู้อพยพชาวญี่ปุ่นในสหรัฐอเมริกายุคเริ่มแรก เช่น งานของ Yuji Ichioka เรื่อง *The Issei : the world of the first generation Japanese immigrants, 1885-1924* ศึกษาประสบการณ์ของผู้อพยพชาวญี่ปุ่นรุ่นแรกในสหรัฐอเมริกาในเชิงประวัติศาสตร์ ทั้งด้านความคิด การกระทำ และบทบาทของสมาคมชาวญี่ปุ่นที่มีต่อชุมชนชาวญี่ปุ่น (Ichioka, 1988) ในขณะที่ Gary Y. Okihiro ศึกษาเรื่องราวการต่อต้านผู้อพยพชาวญี่ปุ่นในงานเรื่อง Cane Fires: The Anti-Japanese Movement in Hawaii, 1865-1945 ว่า กระแสต่อต้านชาวญี่ปุ่นในฮาวายเกิดขึ้นอย่างเป็นระบบ นับตั้งแต่ ค.ศ.1865 ที่ชาวญี่ปุ่นเริ่มไปทำงานเป็นแรงงานในฮาวายจนถึงสงครามโลกครั้งที่ 2 (Gary, 1991) และงานของ Evelyn Nakano Glenn เรื่อง Issei, Nisei, War Bride : Three Generations of Japanese American Women in Domestic Service ที่ศึกษามุมมองทางสังคมและทางประวัติศาสตร์กับผู้หญิงชาวญี่ปุ่น 3 รุ่น ได้แก่ 1) Issei ผู้หญิงรุ่นแรกที่เดินทางเข้ามาก่อน ค.ศ. 1924/พ.ศ.2467 2) Nisei ผู้หญิงรุ่นที่ 2 ซึ่งเกิดที่อเมริกา 3) War Bride เจ้าสาวระหว่างสงครามผู้ที่อพยพเข้ามาหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (Glenn, 1986)

อีกแนวทางหนึ่งในการศึกษาของนักวิชาการในสหรัฐอเมริกาคือ ศึกษาปัจจัยแห่งการอพยพซึ่งส่วนใหญ่มักจะให้ความสำคัญกับแรงจูงใจทางด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก เช่น ในงานของ Hosok O. ใน *Cultural Analysis of the Early Japanese Immigration to the United States During Meiji to Taisho Era 1868-1926*

(O, 2010) และงานของ Yosaburo Yoshida เรื่อง "Sources and Causes of Japanese Emigration" (Yoshida, 1909)

สำหรับความสนใจของนักวิชาการญี่ปุ่นมีผลงานทั้งที่เป็นภาษาญี่ปุ่นและภาษาอังกฤษ เริ่มด้วยงานค้นคว้าเกี่ยวกับประสบการณ์ผู้อพยพไปฮาวาย เช่น งานของ Doi Yadaro (土井 弥太郎) เรื่อง 山口県大島郡ハワイ移民史 กล่าวถึงสาเหตุที่ผู้อพยพในช่วงแรกที่เดินทางไปฮาวาย รวมทั้งแสดงให้เห็นถึงการเดินทาง การทำงานและชีวิตความเป็นอยู่ในไร่อ้อยของผู้อพยพในฮาวาย (土井, 1980) และงานของ Tanno Isao (丹野勲) 明治日本の海外移民、移住・殖民政策と南進論 ～南洋、南方アジアを中心として～ (丹野, 2015) ศึกษา "แนวคิดและทฤษฎีมุ่งสู่ทางใต้" และนโยบายการอพยพย้ายถิ่นฐานที่มีผลต่อการเดินทางออกไปยังต่างประเทศในสมัยเมจิ โดยเน้นศึกษาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และหมู่เกาะทางใต้รวมทั้งฮาวาย

นอกจากนี้ยังมีหนังสือชุด 移民史 ของ Konno Toshihiko (今野敏彦) และ Fujisaki Yasuo (藤崎康夫) รวบรวมเรื่องราวการอพยพชาวญี่ปุ่นที่เดินทางไปยังภูมิภาคต่าง ๆ 3 เล่ม เล่มที่ 1 การอพยพไปยังทวีปอเมริกาใต้โดยเฉพาะบราซิล (今野&藤崎, 1984) เล่มที่ 2 การอพยพไปยังเอเชียและภูมิภาคโอเซียเนีย (今野&藤崎, 1985) เล่มที่ 3 การอพยพไปอเมริกาและแคนาดา (今野&藤崎, 1986) ซึ่งในเล่มที่ 2 นั้นมีเนื้อหาเกี่ยวกับการอพยพมาไทยผ่านการดำเนินงานของ Iwamoto Chitsuna (岩本千綱) ผู้มีบทบาทสำคัญในการตั้งบริษัทรวบรวมและพาผู้อพยพมายังเมืองไทยเป็นครั้งแรก (今野 & 藤崎, 1985, 199-209) นอกจากนี้ Fujisaki Yasuo ยังมีผลงานชื่อ日本人移民 写真・絵画集成 1 ハワイ・北米大陸 รวบรวมภาพ แสดงให้เห็นถึงความเสียสละและความทุกข์ยากที่ผู้อพยพต้องเผชิญในฮาวายและสหรัฐอเมริกา (藤崎, 1997)

นอกจากการศึกษาประวัติศาสตร์การอพยพไปยังภูมิภาคต่าง ๆ แล้ว ยังมีการศึกษานโยบายของรัฐบาลกับการอพยพแรงงานไปต่างประเทศ เช่น งานของ Hirai Shogo (平井松午) จากเรื่อง 近代日本における移民の創出過程と多出地域の形成～北海道移民と梅外移民との比較から～(平井, 2002) ชี้ให้เห็นว่าการอพยพไปต่างประเทศเป็นวิธีหนึ่งของการลดจำนวนคนยากจนภายในประเทศด้วย ขณะที่งานของ Yaginuma Koichiro (柳沼孝一郎) ディアス政権の産業振興・殖民政策と日本人移民～メキシコのコーヒー産業と日本人殖民構想の史的背景～ (柳沼, 1999) แสดงให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างนโยบายของรัฐบาลญี่ปุ่นกับการก่อร่างสร้างจักรวรรดินิยมญี่ปุ่นในเม็กซิโก เป็นต้น

ในงานค้นคว้าเรื่องการอพยพสมัยเมจิในญี่ปุ่นนั้นมี 2 เรื่องที่น่าสนใจซึ่งนำเสนอการอพยพแรงงานมายังไทย ได้แก่ งานของ Yoshikawa Toshiharu (吉川利治) เรื่อง 「'アジア主義'者のタイ国進出～明治期の～局面～」 (吉川, 1978) กล่าวถึง ประวัติความเป็นมาและแนวคิดของ Iwamoto Chitsuna และ Ishibashi Usaburo (石橋禹三郎) ที่จะส่งผู้อพยพชาวญี่ปุ่นมายังไทย และกล่าวถึงบทบาทของ Inagaki Manjiro (稲垣万次郎) อัครราชทูตญี่ปุ่นคนแรกประจำประเทศไทย (ค.ศ. 1896-1905/พ.ศ.2439-2448) ส่วนงานค้นคว้าอีกชิ้นหนึ่งคือ 1890 年代に於ける岩本千綱昌険的タイ事業：渡タイ(シャム) 前の経歴と移民事業を中心に (上) ของ Murashima Eiji (村嶋 英治) (村嶋, 2016) ถือเป็นงานค้นคว้าที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับการอพยพแรงงานมาสยามที่มีความสมบูรณ์ที่สุด โดยเน้นบทบาทของ Iwamoto Chitsuna

ในส่วนของไทยแม้จะมีการศึกษาเกี่ยวกับสมัยเมจิ แต่ส่วนมากจะเป็นการศึกษาการพัฒนาประเทศในบริบทของความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม หรือความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น เช่น งานของวุฒิชัย มูลศิลป์ วิเคราะห์เปรียบเทียบไทย-จีน-ญี่ปุ่น ในยุคจักรวรรดินิยมใหม่ (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2551), และวิทยานิพนธ์ของสุรางค์ศรี ตันเสียงสม "ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศญี่ปุ่น ตั้งแต่รัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว” (สุรางค์ศรี ตันเสียงสม, 2520) และการศึกษาความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและผู้คนผ่านวรรณกรรม เช่น บทความของปิยะนุช วิริเยนะวัตร์ เรื่อง “ภาพผู้หญิงญี่ปุ่นที่สะท้อนในงานเขียนสมัยเมจิ” (ปิยะนุช วิริเยนะวัตร์, 2549) และบทความของนันท์ชญา มหาขันธ์ เรื่อง “การศึกษาของญี่ปุ่นในยุคการปฏิรูปการศึกษาสมัยเมจิ ผ่านการศึกษาเปรียบเทียบวรรณกรรมเด็กเรื่อง ‘องุ่นหนึ่งพวง’ และ ‘เซเบกับน้ำเต้า’” (นันท์ชญา มหาขันธ์, 2018) เป็นต้น

สาระจากงานค้นคว้าที่ผ่านมาพบว่า เรื่องราวการอพยพในสมัยเมจิเป็นประเด็นหนึ่งที่ได้รับความสนใจจากนักวิชาการ แต่พื้นที่ในการศึกษาส่วนใหญ่จะมุ่งไปที่การส่งแรงงานผู้อพยพไปยังภูมิภาคโดยรอบมหาสมุทรแปซิฟิก เช่น ฮาวาย สหรัฐอเมริกา เป็นต้น ในขณะที่เรื่องราวการส่งแรงงานมายังประเทศไทยมีปรากฏบ้าง เช่น งานค้นคว้าของนักวิชาการญี่ปุ่น 2 ท่าน ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ไทย และมีการกล่าวถึงโดยสังเขปในหนังสือ移民史ส่วนงานค้นคว้าโดยนักวิชาการไทยนั้นยังไม่มีการศึกษาอย่างจริงจังและเป็นระบบ

ดังนั้นการ “ย้อนพินิจ” ด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์การอพยพชาวญี่ปุ่นสู่ไทยสมัยเมจิซึ่งยังไม่มีการศึกษาอย่างจริงจังในงานวิชาการของไทย จะช่วยเพิ่มองค์ความรู้ประวัติศาสตร์สมัยเมจิในแง่มุมและมิติที่หลากหลายมากขึ้น รวมทั้งยังสะท้อนย้อนให้เห็นภาพความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญี่ปุ่นที่จุดเริ่มต้นให้มีมิติที่กว้างและชัดเจนด้วย

3. วัตถุประสงค์การวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์ที่สำคัญคือ ศึกษาความเป็นมา แนวคิด และวิธีการอพยพแรงงานญี่ปุ่นออกไปยังต่างประเทศ และการอพยพแรงงานญี่ปุ่นมายังไทย ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ทั้ง 2 ประเทศเริ่มสถาปนาความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการระหว่างกันด้วย

4. วิธีวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) โดยค้นคว้ารวบรวมข้อมูลจากเอกสารของฝ่ายญี่ปุ่นและไทย เพื่อนำข้อมูลที่รวบรวมได้มาศึกษาและประมวลหาความรู้ในเรื่องเกี่ยวกับความเป็นมาของการอพยพแรงงานญี่ปุ่นและความสัมพันธ์ญี่ปุ่น-ไทยในประเด็นเกี่ยวกับการอพยพ

คำอธิบาย “การอพยพหรือผู้อพยพ” ที่ต้องการนำเสนอในรายงานฉบับนี้หมายถึงการอพยพหรือผู้อพยพจากถิ่นฐานเดิมเพื่อขายแรงงาน เป็นการอพยพออกไปเพื่อทำงานหารายได้ โดยผ่านกระบวนการส่งออกแรงงานของรัฐหรือของเอกชน มักจะเรียกว่า “แรงงานอพยพ” นอกจากนี้ สำหรับชื่อเฉพาะในบทความที่เป็นชื่อซึ่งคนไทยคุ้นเคยจะใช้ภาษาไทยตามแบบนิยม ส่วนชื่อที่คนไทยไม่คุ้นเคยจะทับศัพท์เป็นภาษาอังกฤษ และสำหรับชื่อญี่ปุ่น จะวงเล็บภาษาญี่ปุ่นเมื่อปรากฏเป็นครั้งแรก ทั้งนี้เพื่อประโยชน์และความสะดวกที่จะสืบค้นข้อมูลต่อไป

5. ผลการวิจัย

การอพยพโยกย้ายถิ่นฐานของผู้คนจากประเทศหนึ่งไปยังอีกประเทศหนึ่งเป็นเหตุการณ์ปกติที่เกิดขึ้นได้เสมอ เนื่องจากมนุษย์ย่อมแสวงหาที่อยู่อาศัยที่มีความสะดวกสบายและเหมาะสมกับตนเอง สำหรับการอพยพของญี่ปุ่นมีหลักฐานชัดเจนตั้งแต่สมัยเอโดะ ก่อนที่รัฐบาล Bakufu (幕府) จะประกาศปิดประเทศใน ค.ศ. 1639 / พ.ศ. 2182 โดยเป็นการอพยพจากถิ่นฐานเดิมเพื่อค้นหาชีวิตที่ดีกว่า และเป็นเรื่องส่วนตัวซึ่งอาจจะอพยพไปตามลำพังหรือไปเป็นกลุ่ม ดังที่มีร่องรอย “เมืองญี่ปุ่น” ซึ่งเป็นที่พักพิงหรือแหล่งค้าขายของญี่ปุ่นในอดีตตามภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลงเหลืออยู่ และเริ่มเปลี่ยนเป็นการอพยพออกไปเพื่อขายแรงงานทำงานหารายได้ โดยผ่านกระบวนการส่งออกแรงงานของรัฐหรือของเอกชนในสมัยเมจิ

1. เมจิยุคสมัยแห่งการอพยพ

การอพยพชาวญี่ปุ่นออกไปยังต่างประเทศเพื่อทำงานหารายได้ มีความชัดเจนและมีจำนวนมาก เริ่มขึ้นในสมัยเมจิด้วยปัจจัยสำคัญประการหนึ่งคือ ญี่ปุ่นได้นำหลักการ "สร้างชาติร่ำรวย สร้างกองทัพแข็งแกร่ง" (Fukokukyouhei-富国強兵) และ "สร้างประเทศชั้นนำ" (Ittoukoku一等国) มาใช้เป็นนโยบายแห่งชาติ และเพื่อปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตามแนวทางของประเทศตะวันตกที่พัฒนาแล้ว รัฐบาลเมจิได้ดำเนินการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงประเทศหลายด้าน ทั้งทางสังคม เศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง การศึกษา ฯลฯ แต่เนื่องจากญี่ปุ่นไม่ได้เป็นประเทศที่ร่ำรวยทัดเทียมกับตะวันตก ความจำเป็นที่ต้องใช้ทรัพยากรและทุนจำนวนมากในการพัฒนาประเทศส่งผลให้ญี่ปุ่นในขณะนั้นอยู่ในภาวะที่ระส่ำระสาย ไม่เพียงแต่จะเกิดปัญหาเศรษฐกิจและปัญหาการว่างงานเท่านั้น ยังทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางรายได้ระหว่างเมืองกับชนบทอย่างรุนแรง (Kornicki, 1998, 43)

ปัจจัยเบื้องต้นดังกล่าวส่งผลให้ชาวชนบทพร้อมที่จะอพยพไปยังที่ต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศ มีชาวญี่ปุ่นจำนวนมากอพยพไปยังฮาวาย อเมริกา ออสเตรเลีย และแมนจูเรีย ด้วยความหวังว่าจะยกระดับคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้น โดยเริ่มต้นจากการเป็นแรงงานอพยพชั่วคราว (出稼ぎ人) หลังจากนั้นจึงอพยพออกไปตั้งถิ่นฐานและเป็นพลเมืองถาวรในที่สุด ซึ่งการอพยพชาวญี่ปุ่นที่เกิดขึ้นตลอดสมัยเมจิแบ่งออกเป็น 3 ช่วงสำคัญ คือ

ช่วงแรก การอพยพรุ่นบุกเบิก (ค.ศ. 1868-1885/ พ.ศ.2411-2428)

ช่วงที่ 2 การอพยพภายใต้สัญญาระหว่างรัฐ (ค.ศ.1885-1894 / พ.ศ.2428-2437)

ช่วงที่ 3 การอพยพภายใต้การดำเนินการของบริษัทส่งออกผู้อพยพเต็มรูปแบบ (ค.ศ.1894-1912 / พ.ศ.2437-2455)

ช่วงแรก การอพยพรุ่นบุกเบิก (ค.ศ.1868-1885/ พ.ศ.2411-2428)

การอพยพที่มีผู้ดำเนินการส่งคนออกไปเพื่อทำงานแลกค่าตอบแทนในช่วงแรกนี้เป็นเรื่องที่สืบต่อจากปลายสมัยเอโดะ โดยเริ่มต้นจากฮาวายซึ่งขาดแคลนแรงงานอย่างมากในขณะนั้น รัฐบาลจึงได้ติดต่อให้ Eugene Miller Van Reed นักธุรกิจชาวอเมริกันซึ่งเป็นกงสุลฮาวายประจำโยโกฮามาช่วยเจรจากับรัฐบาลญี่ปุ่นให้ส่งแรงงานไปยังฮาวายเพื่อทำงานในไร่อ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาล แต่เนื่องจากในขณะนั้นญี่ปุ่นยังเต็มไปด้วยความวุ่นวายและการขัดแย้งทางความคิด การส่งแรงงานไปยังฮาวายจึงยังไม่เกิดขึ้น และแม้ว่าจะเปลี่ยนรัฐบาลเข้าสู่ยุคใหม่สมัยเมจิแล้ว รัฐบาลก็ไม่เห็นด้วยที่จะส่งแรงงานออกไปยังต่างประเทศ เหตุผลหนึ่งที่น่าสนใจคือรัฐบาลเมจิเกรงว่าผู้อพยพชาวญี่ปุ่นจะถูกใช้งานหนักมีฐานะไม่ต่างจากทาสผิวดำและผู้อพยพชาวจีน (今野&藤崎, 1986, 20-23) อย่างไรก็ตาม ใน ค.ศ.1868/พ.ศ.2411 Eugene Miller Van Reed ได้ลักลอบส่งแรงงานชาวญี่ปุ่นซึ่งส่วนใหญ่เป็นวัยรุ่นชายซึ่งมีทั้งชาวนา ช่างฝีมือ และอดีตซามูไรไปทำงานที่ฮาวาย 153 คน และที่เกาะกวมอีก 40 คน โดยที่ไม่ได้รับอนุญาตจากรัฐบาล (Japan International Cooperation Agency (JICA), 2015, 15) ประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นเรียกผู้อพยพกลุ่มนี้ว่า "Gannenmono" (元年者) หมายถึง ผู้อพยพปีแรกสมัยเมจิ (Gannen mono – the first overseas emigrants, n.d.)

ดังนั้นการเดินทางออกไปต่างประเทศเพื่อขายแรงงานในครั้งแรกนี้รัฐบาลไม่ได้ให้การสนับสนุน และผู้อพยพที่เดินทางออกไปก็ประสบความยากลำบากจากสภาพอากาศและค่าครองชีพที่สูง ผู้อพยพบางคนจบชีวิตตัวเองด้วยการฆ่าตัวตายเพื่อหนีปัญหาต่าง ๆ (今野&藤崎, 1986, 35) รัฐบาลญี่ปุ่นฟ้อง Eugene Miller Van Reed ต่อเอกอัครราชทูตสหรัฐอเมริกาประจำญี่ปุ่น แต่ในขณะนั้นเนื่องจากฮาวายเป็นรัฐอิสระไม่ได้อยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของสหรัฐอเมริกา[1] สหรัฐอเมริกาจึงไม่สามารถดำเนินการต่าง ๆ ได้ ญี่ปุ่นทำได้เพียงห้ามส่งแรงงานไปยังต่างประเทศ (今野&藤崎, 1986, 30-31)

จากความผิดพลาดที่เกิดขึ้นในกลุ่มของ

"Gannenmono" เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้รัฐบาลเมจิหันมาให้ความสำคัญกับการอพยพเพื่อบุกเบิกพื้นที่ใหม่ภายในประเทศที่ฮอกไกโด ซึ่งเริ่มขึ้นตั้งแต่แรกที่รัฐบาลเมจิเข้าไปจัดการปกครองฮอกไกโดเมื่อ ค.ศ.1869/พ.ศ.2412 และได้ตั้ง "สำนักงานการตั้งถิ่นฐานฮอกไกโด" (Hokkaido Development Bureau) ใน ค.ศ.1874/พ.ศ.2417 สนับสนุนให้ประชาชนอพยพไปบุกเบิกและตั้งรกรากในภูมิภาคดังกล่าว ประชาชนจำนวนมากจากทั่วประเทศสนใจสมัครเข้าร่วมโครงการโดยเฉพาะประชาชนจากจังหวัดฮิโรชิมา (広島県ホームページ, 2017)

ช่วงที่ 2 การอพยพภายใต้สัญญาระหว่างรัฐ (ค.ศ. 1885-1894/พ.ศ.2428-2437)

การอพยพช่วงที่ 2 ยังคงเป็นความต้องการแรงงานจากฮาวายที่เริ่มขึ้นใน ค.ศ.1881/พ.ศ.2424 (土井, 1980) เมื่อพระเจ้า Kalakaua แห่งฮาวาย เสด็จเยือนญี่ปุ่นเพื่อกระชับสัมพันธไมตรีกับจักรพรรดิญี่ปุ่น พร้อมทั้งร้องขอให้รัฐบาลญี่ปุ่นส่งแรงงานญี่ปุ่นเดินทางไปยังฮาวายเพื่อทำงานในไร่อ้อย ระยะแรกรัฐบาลญี่ปุ่นปฏิเสธ ทั้งนี้อาจจะเนื่องด้วยปัญหาและความล้มเหลวจากผู้อพยพกลุ่มแรกที่ผ่านมา แต่เมื่อมีการเจรจาและทางฮาวายยินยอมที่จะยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้ ฝ่ายญี่ปุ่นจึงยอมลงนามใน "สนธิสัญญาการย้ายถิ่นฐาน" (Immigration Convention) เปิดศักราชการส่งแรงงานญี่ปุ่นออกไปต่างประเทศภายใต้การดำเนินการของรัฐ ซึ่งสนธิสัญญาดังกล่าวกำหนดว่าในช่วงเวลา 10 ปี จาก ค.ศ.1885-1894/พ.ศ.2428-2437 ญี่ปุ่นจะส่งแรงงานจำนวน 29,000 คน ไปยังฮาวายเพื่อเป็นแรงงานในไร่อ้อย แรงงานกลุ่มนี้จึงมีชื่อเรียกว่า "แรงงานสัญญารัฐบาล" (Government Contract Laborers/官約移民) (Japan International Cooperation Agency (JICA), 2015, 16) ซึ่งเป็นแรงงานอพยพชั่วคราว เช่นเดียวกับผู้อพยพรุ่นบุกเบิกที่ออกไปทำงานในช่วงเวลาหนึ่งและจะเดินทางกลับพร้อมกับเงินที่ได้รับเมื่อสัญญาสิ้นสุด ส่วนใหญ่แรงงานเหล่านี้จะมีสัญญาทำงานคนละประมาณ 3 ปี

เมื่อลงนามในสนธิสัญญาแล้ว รัฐบาลญี่ปุ่นเริ่มต้นรับสมัครผู้อพยพที่จังหวัดฮิโรชิมาและจังหวัดยามากุจิ หลังจากนั้นได้ทยอยรับสมัครและส่งแรงงานออกไปเป็นระยะ ๆ น่าสังเกตว่า มีผู้ที่ต้องการเดินทางออกไปทำงานในต่างประเทศจำนวนมาก เห็นได้จากการรับสมัครผู้อพยพครั้งที่ 1 ซึ่งต้องการแรงงานเพียง 600 คน แต่มีผู้สมัครทั้งประเทศ 28,000 คน (今野&藤崎, 1986, 69) ทั้งนี้เนื่องจากผู้อพยพส่วนใหญ่มีความคาดหวังและแสวงหาค่าตอบแทนที่สูงจากการทำงาน จึงคาดหวังว่าการอพยพจะเป็นหนทางหนึ่งที่ช่วยแก้ปัญหาความยากจนทำให้ประชาชนที่อดอยากสามารถหารายได้เพิ่มขึ้น

การอพยพไปยังฮาวายช่วงที่ 2 ภายใต้สัญญาระหว่างรัฐดำเนินการมาจนครบ 10 ปี ทางฝ่ายญี่ปุ่นได้ส่งผู้อพยพไปทั้งหมด 26 ครั้งครบตามจำนวน 29,000 คน และหลังจากครบสัญญาแล้วผู้อพยพส่วนหนึ่งเดินทางกลับญี่ปุ่น ขณะที่บางส่วนได้ตั้งหลักแหล่งถาวรอยู่ที่ฮาวายและมีบางส่วนย้ายไปยังแคลิฟอร์เนีย

น่าสังเกตว่าขณะที่การอพยพช่วงที่ 2 ดำเนินอยู่นั้นมีความเปลี่ยนแปลงที่จะส่งผลต่อการอพยพในช่วงที่ 3 หลายประการ ได้แก่

1. การปรากฏขึ้นของแนวคิด Enomoto Takeaki

Enomoto Takeaki (榎本 武揚 ค.ศ.1836-1908/พ.ศ.2379-2451) เป็นบุคคลที่มีบทบาทสำคัญในประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นทั้งในสมัยเอโดะและสมัยเมจิที่สำคัญ Enomoto เป็นนักการเมืองคนแรก ๆ ในสมัยเมจิที่มีแนวคิดเรื่องการขยายอำนาจลงสู่ทางใต้ และมีบทบาทอย่างมากในการส่งเสริมการอพยพชาวญี่ปุ่นผ่านแนวคิดอาณานิคมโดยส่งคนไปทำงานและตั้งถิ่นฐานในดินแดนต่าง ๆ แถบมหาสมุทรแปซิฟิก อเมริกากลาง และอเมริกาใต้ ดังจะเห็นว่าเมื่อ Enomoto ขึ้นมาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศ (ค.ศ.1891-1892/พ.ศ. 2434-2435) ได้ตั้งแผนกอพยพ (移民課) ขึ้นใน

[1] ขณะนั้นฮาวายเป็นรัฐอิสระโดยที่มีชาวอเมริกันจำนวนมากอาศัยอยู่และทำธุรกิจบนเกาะนั้น ฮาวายถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของสหรัฐอเมริการเมื่อ ค.ศ.1898/พ.ศ.2441

กระทรวงต่างประเทศเพื่อดูแลและสนับสนุนการอพยพด้วยการหาพื้นที่ใหม่สร้างเป็นอาณานิคม (植民地) ให้ชาวญี่ปุ่นไปตั้งถิ่นฐานในต่างประเทศ Enomoto มีความคิดว่า การจัดหาที่ดินและส่งผู้อพยพไปยังพื้นที่ต่าง ๆ เพื่ออาศัยอยู่อย่างถาวร เป็นวิธีที่สันติและมีความสำคัญอย่างมากในการพัฒนาประเทศและพัฒนาเศรษฐกิจ (Enomoto Takeaki, n.d.)

แม้ว่า Enomoto จะออกจากตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศแล้ว แต่ก็ยังคงมีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนการอพยพ ใน ค.ศ.1894/พ.ศ.2437 ขณะที่ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและการพาณิชย์ (ค.ศ.1894-1897/พ.ศ.2437-2440) Enomoto ก็ได้ดำรงตำแหน่งเป็นประธานสมาคมอาณานิคมด้วย

2. การก่อตั้งสมาคมเอเชีย (東邦協会)

สมาคมเอเชียเป็นสมาคมทางวิชาการที่สนับสนุนงานค้นคว้าเกี่ยวกับภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก ก่อตั้งขึ้นด้วยการรวมตัวของผู้ที่สนใจทฤษฎีมุ่งสู่ทางใต้ (南論) ทฤษฎีเอเชียนิยม (アジア主義) ทฤษฎีการค้าอิสระ (自由貿易論) ใน ค.ศ.1891/พ.ศ.2434 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่บรรยากาศในภูมิภาคเอเชียกำลังเป็นที่สนใจของชาวญี่ปุ่นอย่างกว้างขวาง

ในเวลาต่อมา "สมาคมเอเชีย" พัฒนากลายเป็นสมาคมของกลุ่มนักชาตินิยมและเอเชียนิยม เป็นสถานที่ที่บุคคลเหล่านี้ใช้เป็นเวทีแสดงผลงานและแนวคิดของตนเองเรียกร้องให้รัฐบาลขยายอาณาเขตไปยังต่างประเทศเพื่อเพิ่มพื้นที่เกษตรกรรม แหล่งทรัพยากรธรรมชาติ รวมทั้งตลาดให้มีขนาดใหญ่ขึ้นเช่นเดียวกับประเทศพัฒนาอื่น ๆ ในเวลานั้น แต่ใช้วิธีการแบบสันติด้วยการส่งออกประชากรหรือแรงงานอพยพ ซึ่งรัฐบาลก็ให้การสนับสนุน ในช่วงเวลาดังกล่าวจึงมีการส่งคนไปสำรวจดินแดนต่าง ๆ ทั้งในลาตินอเมริกา และเอเชีย ตัวอย่างนักชาตินิยมและเอเชียนิยมที่มีบทบาทต่อความสัมพันธ์ญี่ปุ่น-ไทยในช่วงเริ่มต้นที่ได้ใช้สมาคมแห่งนี้แสดงความคิดเห็นของตนเองต่อสถานการณ์ในขณะนั้นคือ Inagaki Manjiro ปัญญาชนรุ่นบุกเบิกสมัยเมจิและเคยดำรงตำแหน่งประธานสมาคมแห่งนี้ ต่อมาได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตญี่ปุ่นประจำไทยคนแรก (ค.ศ.1897-1907/พ.ศ.2440-2450) (吉川, 1978, 88-89) (Inagaki Manjiro, n.d.) Inagaki Manjiro ได้เสนอความคิดเห็นว่าญี่ปุ่นจะปลอดภัยจากการรุกรานของอังกฤษและรัสเซียได้ด้วยการรักษาความเป็นกลางและต้องมีอำนาจในดินแดนต่าง ๆ รอบมหาสมุทรแปซิฟิก พร้อมกับได้เสนอแนวคิดสำคัญไว้ว่า "ยุคสมัยของมหาสมุทรแปซิฟิกกำลังจะมาถึงแล้ว" (อิชิอิ โยเนะโอะและโยชิกาวะ โทชิฮารุ, 2542, 88-89)

3. การก่อตั้งสมาคมอาณานิคม (殖民協会)

แนวคิดการอพยพประชาชนออกไปยังต่างประเทศเป็นเป้าหมายสำคัญมีมานานตั้งแต่เริ่มต้นยุคสมัยเมจิ ตัวอย่างหนึ่งที่เห็นได้คือ เคยมีการบรรยายเรื่อง "ยุทธศาสตร์ในการอพยพไปต่างประเทศ"(国民政略) เสนอแนวคิดว่า ญี่ปุ่นควรจะขยายอำนาจและอาณาเขตด้วยการหาเมืองขึ้นตามแบบอังกฤษ แต่ไม่ควรใช้กำลังหรือใช้ทหารเข้ายึด ควรใช้วิธีลงทุนซื้อหรือเช่าที่ดินจากประเทศต่าง ๆ แล้วส่งคนออกไปทำงานบนที่ดินดังกล่าวเพื่อให้ผลิตผลทางเกษตรเป็นของญี่ปุ่น (村嶋, 2016, 185) ต่อมาภายใต้การสนับสนุนของ Enomoto ข้าราชการ นักการเมือง และนักวิชาการที่มีแนวคิดดังกล่าวได้รวมตัวกันก่อตั้งสมาคมอาณานิคมขึ้นเมื่อ ค.ศ.1893/พ.ศ.2436 โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญคือ ส่งชาวญี่ปุ่นไปยังต่างประเทศเพื่อตั้งรกรากซึ่งเป็นการขยายอาณานิคมของญี่ปุ่นอย่างสันติ และแก้ปัญหาการเพิ่มจำนวนประชากรชาวญี่ปุ่น รวมทั้งขยายเส้นทางการเดินเรือและการค้าของญี่ปุ่น (柳沼, 1999, 6-7)

เมื่อสมาคมอาณานิคมก่อตั้งเรียบร้อยแล้ว ใน ค.ศ.1894/พ.ศ.2437 Enomoto Takeaki ได้รับเลือกตั้งให้ดำรงตำแหน่งประธานสมาคมซึ่งเป็นช่วงเวลาที่สมาคมมีบทบาทอย่างมากในการส่งเสริมการอพยพแรงงานญี่ปุ่นไปยังภูมิภาคต่าง ๆ นอกจากนี้ในช่วง ค.ศ.1893-1894/พ.ศ.2436-2437 รัฐบาลโดยกระทรวงต่างประเทศของญี่ปุ่นยังได้เริ่มให้ความสนใจสำรวจหลายพื้นที่ทั้งในอเมริกาใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น สำรวจเม็กซิโก ภาคเหนือเบอร์เนียว ชายฝั่งคาบสมุทร

มลายู รวมทั้งสำรวจไทย จากรายงานการสำรวจในที่ต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นว่ารัฐบาลญี่ปุ่นไม่ได้ต้องการส่งแรงงานไปเพียงชั่วคราวเพื่อเป็นแรงงานในระยะเวลาสั้น ๆ แต่รัฐบาลเริ่มมีจุดหมายว่าต้องการส่งผู้อพยพออกไปเพื่อทำเกษตรกรรมในระยะยาว หรือให้อยู่อย่างถาวรในพื้นที่ปลายทางที่อพยพไป เช่น ค.ศ.1897/พ.ศ.2440 ญี่ปุ่นสามารถเจรจาทำสัญญาซื้อที่ดินของเม็กซิโก เริ่มสร้างอาณานิคมสำหรับส่งผู้อพยพจากญี่ปุ่นไปตั้งรกรากทำการเกษตรและพัฒนาอุตสาหกรรมกาแฟ โดยเรียกโครงการนี้ว่า “เขตอาณานิคม Enomoto” (榎本植民地) ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างอาณานิคมทางการเกษตรเป็นที่แรก (東, 2014)

4. การเกิดขึ้นของบริษัทส่งออกผู้อพยพ

ก่อนที่สัญญาการส่งแรงงานระหว่างญี่ปุ่นและฮาวายในการอพยพช่วงที่ 2 จะสิ้นสุดลง ปรากฏว่ามีผู้ต้องการเดินทางออกไปทำงานยังต่างประเทศเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วและงานในพื้นที่ปลายทางก็มีหลากหลายมากขึ้น จึงมีการตั้งบริษัทส่งออกผู้อพยพ (移民会社) ขึ้นเป็นครั้งแรกในญี่ปุ่นคือ บริษัท Kissa Emigration (吉佐移民会社) ค.ศ.1891/พ.ศ.2434 และตามมาด้วยบริษัทอื่น ๆ เช่นบริษัท Meiji Emigration (明治移民株式会社 - ค.ศ.1892/พ.ศ.2435) บริษัท Yokohama Emigration (横浜移民会社-ค.ศ.1892/พ.ศ.2435) เป็นต้น โดยรัฐบาลเริ่มให้บริษัทเอกชนที่ตั้งขึ้นมานี้ จัดส่งแรงงานอพยพไปต่างประเทศ เช่น บริษัท Kissa Emigration จัดส่งผู้อพยพไปยังที่ต่าง ๆ ได้แก่ ควีนส์แลนด์ ในออสเตรเลีย, หมู่เกาะฟิจิ, เกาะ Guadeloupe ทางตะวันออกของทะเลแคริบเบียน และ New Caledonai ในมหาสมุทรแปซิฟิกตอนใต้ เพื่อทำงานในเหมือง เก็บหอย และสร้างถนน เป็นต้น (Azuma, 2014)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่ารัฐบาลจะสนับสนุนและเข้ามาดูแลการอพยพในช่วงที่ 2 แต่การส่งออกผู้อพยพก็ยังมีปัญหาเนื่องจากไม่มีการวางแผนที่เป็นระบบ มีข้อมูลจากรายงานหลายแห่งแสดงให้เห็นว่า ผู้อพยพมีความเป็นอยู่อย่างยากลำบาก และถูกใช้งานอย่างหนัก และมีผู้อพยพเสียชีวิตเป็นจำนวนมาก เช่น ค.ศ.1886/พ.ศ.2429 ผู้อพยพ 42 คนที่ถูกส่งไปยังเกาะกวมถูกใช้แรงงานอย่างหนักประกอบกับสภาพแวดล้อมไม่ดี เมื่อทำงานครบตามสัญญาพบว่ามีผู้เสียชีวิต 14 คน เหลือผู้ที่เดินทางกลับประเทศเพียง 28 คนเท่านั้น (丹野, 2015, 79) ค.ศ.1894/พ.ศ.2437 ผู้อพยพที่เดินทางไปทำงานที่ไร่อ้อยในเกาะฟิจิจำนวน 305 คน ล้มป่วยเสียชีวิตถึง 111 คน (丹野, 2015, 79) เป็นต้น

จากความล้มเหลวและปัญหาต่าง ๆ ที่ผู้อพยพต้องประสบทำให้รัฐบาลพยายามสร้างความมั่นคงและความปลอดภัยให้แก่ผู้อพยพ ดังจะเห็นว่าในเดือนเมษายน ค.ศ.1894/พ.ศ.2437 ก่อนสัญญาระหว่างรัฐจะสิ้นสุดลง รัฐบาลประกาศใช้ “ระเบียบการคุ้มครองผู้อพยพ” (Emigrant Protection Regulation - 移民保護規則) เพื่อควบคุมการดำเนินงานของบริษัทและปกป้องผลประโยชน์ของผู้อพยพ เช่น กำหนดขั้นตอนที่บริษัทจะต้องดำเนินการ การวางเงินประกัน และบทลงโทษบริษัทที่ไม่ปฏิบัติตามระเบียบ เป็นต้น (丹野, 2015, 80) เมื่อมีระเบียบที่ชัดเจนแล้ว ในเดือนมิถุนายนปีเดียวกันรัฐบาลอนุญาตให้บริษัทส่งออกผู้อพยพดำเนินการส่งออกผู้อพยพอย่างเต็มรูปแบบ (Japan International Cooperation Agency (JICA), 2015, 29) เป็นจุดเริ่มต้นของการส่งออกแรงงานญี่ปุ่นในช่วงที่ 3

ช่วงที่ 3 การอพยพภายใต้การดำเนินการของบริษัทส่งออกผู้อพยพเต็มรูปแบบ (ค.ศ.1894-1912/พ.ศ.2437 -2455)

เมื่อ “สนธิสัญญาการย้ายถิ่นฐาน” ระหว่างญี่ปุ่นและฮาวายสิ้นสุดลงใน ค.ศ.1894/พ.ศ.2437 รัฐบาลได้ยุติบทบาทการส่งออกแรงงานไปฮาวาย และให้บริษัทส่งออกแรงงานของเอกชนเข้ามาดำเนินงานอย่างเต็มรูปแบบ ในช่วงแรกมีบริษัทส่งออกผู้อพยพที่ได้รับหนังสือยินยอมจากรัฐบาลมากกว่า 70 แห่ง (坂口, 2010, 54) ยุคนี้จึงเป็นยุคที่แรงงานส่วนใหญ่เดินทางออกไปตามสัญญาจ้างกับบริษัทส่งออกผู้อพยพ โดยบริษัทจะเป็นผู้ดำเนินการตั้งแต่รับสมัครผู้ประสงค์ที่จะอพยพ เป็นตัวกลางเจรจากับ

สถานที่ทำงานปลายทางที่ผู้อพยพต้องการเดินทางไป และยังดูแลเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของผู้อพยพ เช่น ค่าใช้จ่ายในการดำเนินชีวิต การเจ็บป่วย เป็นต้น และหลังจากนั้นต่อมาอีก 2 ปี เพื่อให้หลักเกณฑ์ข้อบังคับการอพยพมีความชัดเจนและผู้อพยพมีความปลอดภัยมากขึ้น รัฐบาลได้ประกาศใช้ "กฎหมายการคุ้มครองผู้อพยพ" (Emigrant Protection Act-移民保護法) (丹野, 2015, 80-85) เป็นครั้งแรกใน ค.ศ.1896/พ.ศ.2439

การดำเนินการของบริษัทส่งออกผู้อพยพทำให้สามารถส่งผู้อพยพออกไปยังภูมิภาคต่าง ๆ กว้างขวางมากยิ่งขึ้น เช่น นอกจากบริษัทจะจัดส่งผู้อพยพไปทำงานในไร่อ้อยที่ฮาวายแล้ว ยังส่งไปยังมลายู ภูมิภาคทางมหาสมุทรแปซิฟิก ทางตอนใต้แถบหมู่เกาะ Thursday และออสเตรเลีย รวมทั้งเริ่มมีการส่งออกผู้อพยพไปยังเปรูด้วย ช่วง ค.ศ.1901-1908/พ.ศ.2444-2451 มีผู้อพยพที่เดินทางไปยังฮาวาย อเมริกา และแคนาดาเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว (出稼ぎー明治時代の日本から カナダへの移民, n.d.) แต่สถานการณ์ดังกล่าวเริ่มเปลี่ยนไปเมื่อสหรัฐอเมริกาได้ลงนามใน "ข้อตกลงสุภาพบุรุษ" (Gentleman's Agreement) ค.ศ.1907/พ.ศ.2450 จำกัดโควต้าผู้อพยพชาวญี่ปุ่นที่จะเดินทางมายังสหรัฐอเมริกาเพื่อป้องกันไม่ให้คนเหล่านั้นเข้ามาแย่งงานคนอเมริกัน ส่งผลให้จำนวนผู้อพยพผ่านบริษัทลดน้อยลงและบริษัทส่งออกผู้อพยพก็ค่อย ๆ ลดจำนวนลงด้วย จนกระทั่ง ค.ศ.1920/พ.ศ.2463 เหลือบริษัทผู้อพยพเพียงบริษัทเดียวเท่านั้น (丹野, 2015, 80-85) หลังจากนั้นต่อมาการอพยพออกไปยังต่างประเทศของชาวญี่ปุ่น จึงเป็นเรื่องส่วนตัวตามความต้องการและการดำเนินการผู้อพยพเอง

การอพยพที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดสมัยนั้นสะท้อนถึงการสนับสนุนของรัฐบาล ดังจะเห็นว่าในช่วงแรกด้วยความกังวลใจเรื่องความปลอดภัยของผู้อพยพ รวมทั้งสถานการณ์ภายในประเทศยังมีความวุ่นวายทางการเมือง เนื่องจากช่วงของการเปลี่ยนผ่านของยุคสมัย รัฐบาลจึงไม่เห็นด้วยกับการอพยพแรงงานออกไปยังต่างประเทศ แต่เมื่อประเทศมีความมั่นคงมากขึ้น รัฐบาลจึงเริ่มสนับสนุนการอพยพอย่างจริงจัง ไม่ว่าจะเป็นการลงนามใน "สนธิสัญญาการย้ายถิ่นฐาน" กับฮาวาย การตั้งสมาคมอาณานิคม การออกระเบียบและกฎหมายการคุ้มครองผู้อพยพก็เพื่อเตรียมการส่งแรงงานอพยพให้มั่นคงและเพื่อความปลอดภัยของผู้อพยพด้วย

ปัจจัยที่รัฐบาลให้ความสำคัญต่อการอพยพ

นอกจากการแพร่หลายของแนวคิดและสมาคมที่ส่งเสริมให้มีการอพยพดังที่ได้กล่าวในข้างต้นแล้ว ปัจจัยที่รัฐบาลให้ความสำคัญต่อการอพยพแรงงานไปยังต่างประเทศที่มักจะถูกกล่าวถึงคือ

1. ปัญหาประชากรที่เพิ่มขึ้นมาก จากสถิติจำนวนประชากรตลอดสมัยเมจิจะพบว่าอัตราการเพิ่มขึ้นของประชากรมีมาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะนับแต่ ค.ศ.1883/พ.ศ.2426 (เมจิที่ 16) อัตราการเกิดของประชากรในแต่ละปีไม่ต่ำกว่า 1 ล้านคน (人口の推移, n.d.) จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นในขณะที่พื้นที่ในการทำกินยังไม่ได้รับการพัฒนาและยังไม่ได้มีการจัดระบบที่ชัดเจน ด้วยเหตุนี้เป้าหมายสำคัญในเบื้องต้นของรัฐบาลคือการระบายประชากรที่ล้นงานและขยายพื้นที่ในการเพาะปลูกทั้งภายในและภายนอกประเทศ เช่น การส่งคนไปบุกเบิกพื้นที่ที่ฮอกไกโด หรือไปทำงานที่ฮาวาย รวมทั้งการส่งคนไปตั้งรกรากใน "เขตอาณานิคม Enomoto" ที่เม็กซิโกดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เป็นต้น ซึ่งเป็นการขยายพื้นที่ในการเพาะปลูกและสร้างความมั่นคงให้กับประเทศได้อีกทางหนึ่งด้วย (柳沼, 1999)

2. ปัญหาความยากจน นอกจากจำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้นแล้ว ปัจจัยสำคัญที่เกี่ยวเนื่องกันคือ ในจำนวนประชากรที่มีเป็นจำนวนมากนั้นยังมีผู้ที่มีฐานะยากจนอยู่ นโยบายการพัฒนาประเทศและการเรียกเก็บภาษีแบบใหม่ที่ชาวนาต้องเสียภาษีเพิ่มมากขึ้น ทำให้ชาวนาส่วนหนึ่งต้องขายที่ดินให้กับนายทุนและเปลี่ยนฐานะไปเป็นผู้เช่าที่ดิน (เพ็ญศรี กาญจโนมัย, 2538, 134) นอกจากนั้นการสลายโครงสร้างชนชั้นทั้ง 4 ซึ่งประกอบด้วยชนชั้นปกครอง (ซามูไร) เกษตรกร ช่างฝีมือ และพ่อค้าให้เป็นประชาชนที่สามารถเลือกอาชีพได้อย่างเสรี ทำให้สังคม

ค่อนข้างปั่นป่วน การค้าขายฝืดเคือง ราคาสินค้าที่จำเป็นต่อชีวิตประจำวันเพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่องจากปลายสมัยเอโดะถึงต้นสมัยเมจิ เช่น ราคาข้าวเพิ่มขึ้น 3.7 เท่า ราคาน้ำมันที่ใช้ในครัวเรือนเพิ่มขึ้น 4 เท่า ปรากฏการณ์หนึ่งที่สะท้อนให้เห็นปัญหาความเดือดร้อนจากการครองชีพของประชาชนคือ นับแต่เปิดศักราชใหม่ของรัฐบาลเมจิ มีการปล้นโรงรับจำนำ ร้านค้าข้าว และร้านเหล้าเกิดขึ้นบ่อยครั้ง เป็นเวลานานหลายปีกว่าที่รัฐบาลจะแก้ปัญหาได้ (幕末から維新の混乱, n.d.)

รัฐบาลญี่ปุ่นตระหนักถึงปัญหาดังกล่าว ด้วยเหตุนี้เป้าหมายสำคัญในเบื้องต้นของรัฐบาลคือ การระบายประชากรที่ล้นงานและการขยายพื้นที่ในการเพาะปลูก ซึ่งเริ่มต้นด้วยการอพยพภายในประเทศไปยังฮอกไกโด และค่อย ๆ ขยายตัวขึ้นไปสู่การอพยพไปยังภูมิภาคต่าง ๆ ในต่างประเทศทั้งที่เป็นการอพยพไปทำงานชั่วคราว เช่น การไปปลูกอ้อยพืชเศรษฐกิจที่ฮาวายดังที่ได้กล่าวมาแล้ว และส่งผู้อพยพไปตั้งรกรากอย่างถาวรด้วยการสร้าง "เขตอาณานิคม" (植民地) ตามแนวคิดของ Enomoto และสมาคมอาณานิคม เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่า ขณะที่รัฐบาลเมจิให้ความสำคัญกับการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยตามแบบอย่างตะวันตกตามที่คนส่วนใหญ่เข้าใจและรับรู้แล้ว ในอีกด้านหนึ่งรัฐบาลก็ต้องพยายามแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาประเทศด้วย การอพยพผู้คนจึงเป็นนโยบายหนึ่งที่ดำเนินคู่ขนานไปกับการพัฒนาประเทศ และมีไทยเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องในช่วงหนึ่งด้วย

2. ไทยในแนวคิดอพยพแรงงานของญี่ปุ่น

2.1 ชาวญี่ปุ่นในไทย : จากอยุธยาถึงการเปิดความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการ

การศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ญี่ปุ่น-ไทยที่ผ่านมาปรากฏหลักฐานชัดเจนว่า มีชาวญี่ปุ่นเดินทางเข้ามาสู่ไทยนับตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แต่การเดินทางส่วนใหญ่เป็นการอพยพมาส่วนตัว หรืออาจจะเข้ามาเป็นกลุ่มเพื่อหาที่อยู่อาศัย เพื่อการประกอบอาชีพ หรือเพื่อหนีภัยทางการเมือง ที่มีการกล่าวถึงเสมอคือการเข้ามาของ Yamada Nagamasa และหมู่บ้านชาวญี่ปุ่นในสมัยอยุธยา

สำหรับยุคของการอพยพในสมัยเมจินั้นก็ยังคงมีชาวญี่ปุ่นจำนวนหนึ่งเดินทางมาแสวงโชคในไทยด้วยตัวเองและตามความต้องการของตนเองเพื่อชีวิตที่ดีกว่า ชาวญี่ปุ่นรุ่นแรกที่เดินทางมายังไทยเมื่อประมาณ ค.ศ.1875/พ.ศ.2418 (村嶋, 2013, 14) ประกอบด้วย "Karayuki-san" หมายถึงผู้หญิงที่เดินทางไปประกอบอาชีพขายบริการในต่างประเทศ และพวกซามูไรบางคนที่ไม่สามารถปรับตัวให้เข้ากับสังคมใหม่สมัยเมจิ จึงเดินทางออกมาผจญภัยแถบคาบสมุทรมลายู และเข้ามาทำมาหากินในไทย

การเดินทางติดต่อระหว่างชาวญี่ปุ่นกับไทยในรูปแบบดังกล่าวยังคงดำเนินการเรื่อยมา จนกระทั่ง ค.ศ.1887/พ.ศ.2430 เมื่อญี่ปุ่นและไทยลงนามใน "ปฏิญญาทางพระราชไมตรีและการค้าระหว่างประเทศสยามกับประเทศญี่ปุ่น" ทำให้ความสัมพันธ์ของ 2 ประเทศมีความใกล้ชิดมากขึ้นทั้งภาครัฐและภาคเอกชน ที่น่าสนใจคือ มีชาวญี่ปุ่นเดินทางเข้ามายังไทยเพื่อทำงานให้กับทางราชการในฐานะผู้เชี่ยวชาญด้านต่าง ๆ เช่น Kuichi Tayama (田山九一) สถาปนิกที่เดินทางมาไทยปลาย ค.ศ.1891/พ.ศ.2434 ทำงานในกระทรวงมหาดไทย Hisaki Nobechi (野邊地久記) วิศวกรด้านรถไฟ เดินทางมาเดือนพฤษภาคม ค.ศ.1892/พ.ศ.2435 ให้คำปรึกษาในฐานะผู้เชี่ยวชาญการก่อสร้างรถไฟในไทย เป็นต้น (村島, 2013, 16) ในเวลาต่อมาเดือนสิงหาคม ค.ศ.1894/พ.ศ.2437 ชาวญี่ปุ่นที่เข้ามาอาศัยอยู่ในกรุงเทพได้รวมตัวตั้ง "สมาคมสยามญี่ปุ่น" (日暹協会) (村島, 2013, 17-18) และในขณะที่ชาวญี่ปุ่นในไทยตั้งสมาคมขึ้นมานั้น เป็นช่วงเวลาเดียวกับที่รัฐบาลญี่ปุ่นอนุญาตให้บริษัทเอกชนดำเนินการส่งผู้อพยพออกไปทำงานยังต่างประเทศได้ ด้วยเหตุนี้ในปลาย ค.ศ.1894/พ.ศ.2437 มีเหตุการณ์ใหม่ที่ยังไม่เคยมีมาก่อนในความสัมพันธ์ระหว่างญี่ปุ่นกับไทยคือการนำผู้อพยพชาวญี่ปุ่นเดินทางมายังไทยแบบแรงงานอพยพชั่วคราวถึง 2 ครั้งคือ

ครั้งแรก การอพยพชาวนาจากจังหวัดยามากุจิ จำนวน 32 คนเดินทางมาเมื่อเดือนธันวาคม ค.ศ.1894/พ.ศ.2437

ครั้งที่ 2 การอพยพชาวนาจากจังหวัดคุมาโมโตะ จำนวน 20 คนเดินทางมาเมื่อเดือนตุลาคม ค.ศ.1895/พ.ศ.2438

การอพยพชาวนาที่เกิดขึ้นนี้ถือเป็นจุดเริ่มต้นการอพยพในรูปแบบใหม่ตาม "นโยบายส่งออกแรงงานญี่ปุ่น" ที่รัฐบาลอนุญาตให้ "บริษัทส่งออกผู้อพยพ" ของเอกชนเป็นผู้ดำเนินการ

2.2 ญี่ปุ่นกับความสนใจประเทศไทย

การส่งผู้อพยพเข้ามายังไทยเพื่อเป็นแรงงานนั้นเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการแพร่หลายของแนวคิดเอเชียนิยมในญี่ปุ่น กล่าวคือในช่วงเวลาดังกล่าวญี่ปุ่นมีความสนใจประเทศในภูมิภาคเอเชียอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะสถานการณ์ความไม่มั่นคงและขยายอิทธิพลของตะวันตกเข้ามาในภูมิภาคดังกล่าว เช่น การที่อังกฤษยึดครองพม่าเป็นเมืองขึ้นใน ค.ศ.1885/พ.ศ.2428 การยึดครองเวียดนามของฝรั่งเศสและสถาปนาเป็นสหภาพอินโดจีนใน ค.ศ.1887/พ.ศ.2430 รวมทั้งการสถาปนาสหพันธ์มลายูของอังกฤษใน ค.ศ.1888/พ.ศ.2431 (ชลดา โกพัฒตา, 1996, 89-90) สถานการณ์ดังกล่าวเป็นปัจจัยหนึ่งที่กระตุ้นให้ญี่ปุ่นสนใจภูมิภาคนี้รวมทั้งเรื่องราวของไทยเพิ่มมากขึ้น นักคิดและปัญญาชนชาวญี่ปุ่นหันความสนใจมายังเอเชีย ทั้งการเข้ามาปกป้องให้ความช่วยเหลือและการขยายอิทธิพลทางด้านเศรษฐกิจ เช่น มีการรวมตัวกันตั้งสมาคมเอเชียเพื่อเป็นเวทีแสดงความคิดเห็น และขยายพื้นที่การอพยพผู้คนจากที่มุ่งไปยังฮาวายและฮอกไกโดมายังแถบมหาสมุทรแปซิฟิกซึ่งหมายถึงเอเชียด้วย

ตัวอย่างแนวคิดเกี่ยวกับเอเชียของนักคิดคนสำคัญ ๆ นอกจาก Inagaki ที่ได้กล่าวไว้ในข้างต้นแล้ว ยังมีแนวคิดของนักคิดคนอื่น ๆ เช่น แนวคิดของ Suganuma Teifu (菅沼貞風) ที่พูดถึงการปลดปล่อยเกาหลีและฟิลิปปินส์ให้เป็นเอกราชแล้วดึงมาเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่นและต้องพยายามให้ประเทศอื่นที่อยู่โดยรอบ เช่น เวียดนาม พม่า ไทย อินเดียเข้ามาเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่น พร้อมทั้งกล่าวถึงการระบายจำนวนประชากรญี่ปุ่นที่มีมากเกินไปในขณะนั้นให้ออกไปยังฟิลิปปินส์ ทั้งยังเสนอว่าญี่ปุ่นควรจะช่วยปกป้องเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จากการรุกรานของอังกฤษและฝรั่งเศส โดยเฉพาะไทยนั้น ญี่ปุ่นไม่ควรจะเป็นศัตรูกับไทยซึ่งเป็นประเทศเอกราชมาแต่โบราณ และควรจะส่งคนที่มีความรู้ความสามารถช่วยไทยรักษาเอกราชและพัฒนาประเทศให้มั่งคั่งทันสมัย (吉川, 1978, 80)

อีกตัวอย่างหนึ่งของ "แนวคิดเอเชียนิยม" ที่น่าสนใจคือแนวคิดของ Ishibashi Usaburo ที่ได้เคยเสนอแก่สมาชิกของสมาคมอาณานิคมว่า 1) ควรขยายกิจการการสร้างอาณานิคมชาวญี่ปุ่น 2) ควรส่งชาวญี่ปุ่นเข้าไปทำงานกับรัฐบาลไทย 3) ควรรวบรวมซื้อกิจการรถไฟ 4) ควรซื้อที่ดินบนคาบสมุทรมลายู นอกจากนี้เมื่อ Ishibashi ได้ยินข่าวฝรั่งเศสยกกองเรือมาปิดปากแม่น้ำเจ้าพระยา ในเหตุการณ์ "วิกฤตการณ์ ร.ศ.112" (ค.ศ.1893/พ.ศ.2436) Ishibashi เป็นบุคคลหนึ่งที่เดินทางมาไทยเพื่อที่จะติดตามสถานการณ์ที่เกิดขึ้น (吉川, 1978, 86)

แนวคิดข้างต้นเป็นตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นความสนใจที่ญี่ปุ่นมีต่อเอเชียและต่อไทยในขณะที่ลัทธิอาณานิคมกำลังขยายเข้ามาในภูมิภาคดังกล่าว ในขณะเดียวกันทางฝ่ายไทยก็อยู่ในช่วงเวลาของการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยเพื่อที่จะหลีกหนีจากการคุกคามของประเทศตะวันตก ไทยจึงมีทัศนะที่ดีต่อญี่ปุ่น ให้ความสำคัญและสนใจญี่ปุ่นในฐานะประเทศเอเชียที่มีแนวทางในการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าตามแบบตะวันตกได้อย่างรวดเร็ว ดังปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัยศึกษาความเจริญด้านต่าง ๆ ของญี่ปุ่น และโปรดเกล้าฯ ให้ส่งข้าราชการและนักเรียนไปศึกษาที่ญี่ปุ่น และมีการติดต่อในรูปแบบของรัฐต่อรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่ญี่ปุ่นและไทยลงนามใน "ปฏิญญาทางพระราชไมตรีและการค้าระหว่างประเทศญี่ปุ่นกับประเทศสยาม" ค.ศ.1887/พ.ศ.2430 ยิ่งทำให้ไทยเป็นที่รู้จักและเป็นที่สนใจของชาวญี่ปุ่นกว้างขวางขึ้น

ในขณะที่เรื่องราวของประเทศในเอเชียได้รับการกล่าวถึงอย่างกว้างขวาง และความสัมพันธ์ญี่ปุ่น-ไทยอย่างเป็นทางการเริ่มต้นเปิดฉากขึ้นใน ค.ศ.1887/พ.ศ.2430 หลังจากนั้นต่อมาไม่นานใน ค.ศ.1894/พ.ศ. 2437 การอพยพชาวญี่ปุ่นมายังไทยได้เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกด้วยความร่วมมือของฝ่ายญี่ปุ่น คือ Iwamoto Chitsuna และไทย คือ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต)

Iwamoto Chitsuna เกิดเมื่อ ค.ศ.1858/พ.ศ.2401 เป็นบุคคลหนึ่งที่อยู่ในกลุ่มของผู้สนใจ "แนวคิดเอเชียนิยม" ที่ไม่เห็นด้วยกับนโยบายล่าอาณานิคมของมหาอำนาจยุโรปที่รุกรานประเทศเล็กๆ และเห็นว่าประเทศในเอเชียควรจะรวมตัวกันต่อสู้กับยุโรป เมื่อเกิดความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสใน "วิกฤตการณ์ ร.ศ.112" Iwamoto ก็ได้เดินทางมาไทยเพื่อติดตามสถานการณ์ (村嶋, 2016, 180-181)

สำหรับบทบาทเกี่ยวกับการส่งผู้อพยพมาไทยนั้น จากงานค้นคว้าของ Murashima Eiji ซึ่งศึกษาเรื่องราวของ Iwamoto โดยละเอียด (村嶋, 2016) ได้อธิบายว่า Iwamoto ชอบการผจญภัยและสนใจการเมือง เคยรับราชการเป็นทหาร แต่ถูกปลดออกจากราชการจึงประกอบธุรกิจส่วนตัว ด้วยพื้นฐานการศึกษาดีทำให้มีความรู้ความสามารถติดต่อคนในวงการต่าง ๆ ได้ Iwamoto มีความสนใจความเป็นไปของเอเชีย และสนใจการอพยพคนญี่ปุ่นไปต่างประเทศเช่นเดียวกับคนร่วมสมัยในสังคมญี่ปุ่นขณะนั้น Murashima ได้อ้างหลักฐานการเดินทางไปประเทศต่าง ๆ ของ Iwamoto ว่ามีการเดินทางรวม 13 ครั้ง โดยเดินทางมาไทย 7 ครั้ง และการที่ Iwamoto สนใจและต้องการเดินทางมาไทย เพราะได้ทราบข่าวจากหนังสือพิมพ์ที่ตีพิมพ์เรื่องราวเกี่ยวกับไทยค่อนข้างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เสด็จเยือนญี่ปุ่นใน ค.ศ.1888/พ.ศ.2431 ภายหลังการสถาปนาความสัมพันธ์ระหว่างกันอย่างเป็นทางการ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่คนญี่ปุ่นทั้งประเทศให้ความสนใจทั้งกับผู้มาเยือนและประเทศไทยด้วย Iwamoto เดินทางมายังไทยเป็นครั้งแรกใน ค.ศ.1892/พ.ศ.2435 เพื่อสำรวจลู่ทางการทำธุรกิจ โดยใช้เวลาสำรวจหาธุรกิจที่เหมาะสมอยู่ในไทยประมาณครึ่งปี และในขณะที่อยู่เมืองไทยเพื่อนชาวญี่ปุ่นได้ชวนให้มาพักอยู่ที่ "บ้านศาลาแดง"[2] ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีซึ่งมีชาวญี่ปุ่นพักอาศัยอยู่จำนวนหนึ่ง จึงได้มีโอกาสพูดคุยและเสนอโครงการอพยพชาวญี่ปุ่นมายังไทย

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเห็นด้วยและได้ให้คำแนะนำพร้อมทั้งให้ทุนก่อตั้ง "บริษัทอพยพญี่ปุ่น-สยาม" ขึ้นที่กรุงเทพ นอกจากนี้ยังสัญญาว่าจะให้ใช้ที่ดินบริเวณศาลาแดงพร้อมทั้งเครื่องมือเกษตรแก่ผู้อพยพด้วย (อิชิอิ โยเนะโอะ และโยชิกาวะ โทชิฮารุ, 2542, 169) Iwamoto จึงได้เดินทางกลับไปยังญี่ปุ่นใน ค.ศ.1893/พ.ศ.2436 เริ่มดำเนินการทำธุรกิจส่งออก-นำเข้าสินค้าจากญี่ปุ่นและไทย และอพยพชาวญี่ปุ่นมายังไทย และได้พยายามตั้งบริษัทส่งออกสินค้าและส่งออกผู้อพยพที่ญี่ปุ่น แต่ไม่ประสบผลสำเร็จเนื่องจากทุนไม่พอ (村嶋, 2016, 177)

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) หรือจอมพลมหาอำมาตย์เอกเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้วางพระราชหฤทัยให้สนองงานสำคัญ ๆ หลายด้านทั้งด้านการทหารและด้านเศรษฐกิจ ซึ่งบทบาทสำคัญที่รู้จักกันโดยทั่วไปคือ บทบาททางทหาร[3] นอกจากนี้ยังเป็นผู้มีความคิดริเริ่มและวิสัยทัศน์ไกล เช่น ออกแบบสร้างโรงทหารหน้าหรือกระทรวงกลาโหมดังที่เห็นในปัจจุบัน นำไฟฟ้าและสั่งซื้อเครื่องชั่งตวงวัดในระบบเมตริกเข้ามาใช้ในประเทศไทยเป็นครั้งแรก รวมทั้งสั่งรถบดถนนเข้ามาใช้ทำถนนในเมืองไทย เป็นต้น (ชมรมคนรักศรีราชา, ม.ป.ป.)

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับกิจการด้านการเกษตร ในขณะที่ดำรงตำแหน่งเสนาบดี

---

[2] อยู่บริเวณหัวมุมถนนสีลมตัดกับถนนพระราม 4 ที่ตั้งของโรงแรมดุสิตธานีในปัจจุบัน

[3] แม่ทัพปราบฮ่อครั้งที่ 1 ใน ค.ศ.1885/พ.ศ.2428 แม่ทัพปราบฮ่อครั้งที่ 2 ใน ค.ศ.1887/พ.ศ.2430 ผู้บัญชาการกรมทหารบก (15 เมษายน ค.ศ.1890/พ.ศ.2433-27 มีนาคม ค.ศ.1892/พ.ศ.2435) และแม่ทัพปราบเงี้ยวเมืองแพร่ ค.ศ.1902/พ.ศ.2445

กระทรวงเกษตราธิการใน ค.ศ.1892/พ.ศ.2435 (พวงเพชร สุรัตนกวีกุล, 2516, 27) ดูแลจัดสรรที่ดินให้เกิดประโยชน์ที่สำคัญคือดูแลการบุกเบิกที่ดินใหม่ในโครงการขุดคลองรังสิตที่รัฐบาลออกหนังสืออนุญาตให้บริษัทเอกชนขุดคลองและพัฒนาที่ดินในบริเวณรังสิต ปทุมธานี เมื่อ ค.ศ.1888/พ.ศ.2431 (สุนทรี อาสะไวย์, 2530, 5-8) ซึ่งโครงการดังกล่าวเป็นปัจจัยหนึ่งที่รัฐบาลต้องการแรงงานเข้ามาบุกเบิกทำประโยชน์ในบริเวณที่ดินดังกล่าว

การที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเห็นด้วยและให้การสนับสนุนโครงการอพยพชาวนาของ Iwamoto น่าจะมาจากนิสัยและความสนใจส่วนตัวที่มีความคิดริเริ่มและสนใจลงทุนทำธุรกิจ ดังปรากฏว่าเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเคยพัฒนาที่ดินในครอบครองที่มีอยู่จำนวนมาก ทั้งในพื้นที่ศาลาแดงและราชประสงค์ เป็นต้น (村嶋, 2016, 183) ประกอบกับขณะนั้นรัฐบาลมีนโยบายที่จะบุกเบิกขยายพื้นที่ทำนาบริเวณทุ่งรังสิตที่ราบแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงเห็นว่าการอพยพแรงงานจากญี่ปุ่นของ Iwamoto จะมีประโยชน์ (村嶋, 2016, 183-184) ทั้งนี้ยังมีหลักฐานว่า เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้เตรียมพื้นที่สำหรับชาวญี่ปุ่นที่จะอพยพเข้ามาบุกเบิกที่ทุ่งรังสิตด้วยการสร้างประตูกั้นน้ำ “จุฬาลงกรณ์” ประตูกั้นน้ำ “เสาวภา” และขุดคลองชลประทานเตรียมไว้ ดังที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ต้องพัฒนาประเทศให้อุดมสมบูรณ์ และตั้งใจจะใช้ประโยชน์จากชาวนาญี่ปุ่นอพยพ (อิชิอิ โยเนะโอะ และโยชิกาวะ โทชิฮารุ, 2542, 169)

Iwamoto และเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นผู้ที่มีส่วนสำคัญทำให้แนวคิดการอพยพคนญี่ปุ่นมาไทยเกิดขึ้นได้จริง และแม้ว่าการอพยพชาวนาญี่ปุ่นเข้ามาจะเกิดขึ้น 2 ครั้ง ในช่วงเวลาสั้น ๆ และท้ายที่สุดก็ต้องยุติลงก็ตาม แต่เรื่องดังกล่าวสะท้อนให้เห็นความเชื่อมโยงประวัติศาสตร์ญี่ปุ่น-ไทยในช่วงเริ่มต้นความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการและช่วงเริ่มต้นของการพัฒนาประเทศในยุคสมัยที่ญี่ปุ่นยังมีสภาพเป็นประเทศกำลังพัฒนาที่ต่างจากปัจจุบัน

3. การดำเนินการอพยพแรงงานญี่ปุ่นสู่ไทย

3.1 บทบาทของเอกชนโดย Iwamoto

หลังจากได้รับคำแนะนำและข้อตกลงเกี่ยวกับความช่วยเหลือจากเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีแล้ว ในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ.1893/พ.ศ.2436 Iwamoto เดินทางกลับญี่ปุ่นเพื่อหาทุนและเครือข่าย เตรียมรวบรวมชาวญี่ปุ่นมาทำงานที่ไทย ที่สำคัญคือได้เข้าไปร่วมกิจกรรมใน “สมาคมเอเชีย” บรรยายเผยแพร่ความรู้เรื่องราวของไทยให้ชาวญี่ปุ่นได้รับรู้ในโอกาสต่าง ๆ (村島, 2016, 177-179) ที่น่าสนใจคือ Iwamoto ได้แสดงให้เห็นแนวคิดของตนต่อสยามในมุมมองของผู้นิยม “แนวคิดเอเชียนิยม” ในการอภิปราย “เรื่องเมืองสยาม” โดยเปรียบเทียบไทยและฮาวาย ซึ่งเป็นประเทศที่ญี่ปุ่นได้ส่งผู้อพยพจำนวนมากออกไปว่า “เมืองสยามอยู่ห่างจากญี่ปุ่นประมาณ 2,500 ลี้ทะเล (1 ลี้ทะเลประมาณ 2 กิโลเมตร) จะว่าใกล้ก็ไม่ใกล้นัก แต่ก็ยังใกล้ญี่ปุ่นกว่าฮาวายถึง 800 กว่าลี้ทะเล วิกฤตการณ์ของสยามจะส่งผลกระทบถึงจีนด้วยอย่างใหญ่หลวงทั้งทางรูปธรรมและนามธรรม เรื่องอนาคตของสยาม เราชาวญี่ปุ่นจะนิ่งดูดายไม่ได้ เปรียบเสมือนไฟลามไหม้อยู่ใกล้บ้าน” (อิชิอิ โยเนะโอะ และโยชิกาวะ โทชิฮารุ, 2542, 96)

นอกจากนี้ Iwamoto ยังเขียนจดหมายถึงหนังสือพิมพ์และลงโฆษณาต่าง ๆ เกี่ยวกับการทำธุรกิจในไทย รวมทั้งลงข่าวเผยแพร่สถานการณ์ของไทย และอธิบายถึงสัญญาพร้อมทั้งผลประโยชน์ที่ผู้อพยพจะได้รับเมื่อเดินทางมาทำนาในไทย โดยมีสาระว่า (村島, 2016, 203)

1. จะให้ผู้อพยพเช่าที่ดินทำการเกษตร 10 ไร่ ต่อ 1 คน (เตรียมไว้ให้)

2. พื้นที่ที่ให้เช่าจะสามารถปลูกข้าว 2 รอบ

3. ผู้อพยพต้องจ่ายค่าเช่าที่ดิน 20 เซน ต่อ 1 ไร่

4. เมื่อเดินทางมาถึงไทย ผู้อพยพสามารถกู้ยืมเงินจากบริษัทได้ไม่เกิน 50 เยน หลังการเก็บเกี่ยวข้าวต้องผ่อนชำระเป็นรายเดือน ภายใน 12 เดือน โดยไม่มีการคิดดอกเบี้ย

5. มีอุปกรณ์ทำการเกษตรหรือบ้านให้ผู้อพยพเช่าชั่วคราว

6. ในพื้นที่ 10 ไร่สามารถเก็บเกี่ยวได้ 260 เยน

ต่อปี คาดการณ์ว่าจะมีกำไร 90 เยน

7. เมื่อเดินทางมาถึงไทยเพื่อทำเกษตรกรรม บริษัทจะเป็นผู้รับผิดชอบค่าใช้จ่าย 1 เดือนแรก

ข่าวคราวเกี่ยวกับไทยและการดำเนินการเรื่องการอพยพของ Iwamoto ทำให้ชาวญี่ปุ่นรู้จักไทยเพิ่มขึ้น

ขณะอยู่ที่ญี่ปุ่นเพื่อประชาสัมพันธ์หาทุนเพิ่มเติมและรวบรวมผู้อพยพมาไทยนั้น ได้เกิด "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" ที่ไทย ด้วยแนวคิดเอเชียนิยมที่ต่อต้านการรุกรานประเทศเล็ก ๆ ของมหาอำนาจตะวันตกและเห็นความสำคัญของไทยดังที่ได้กล่าวแล้วในข้างต้น Iwamoto เดินทางกลับมาอีกครั้งใน ค.ศ.1983/พ.ศ.2526 และระหว่างกลับมาอยู่ที่ไทยในครั้งนี้ Iwamoto มีโอกาสพาตัวแทนของ Tsuda Seichi (津田静一) สมาชิกคนหนึ่งของ "สมาคมอาณานิคม" ที่เห็นด้วยกับแนวคิดเช่า-ซื้อที่ดินในประเทศอื่นและอพยพประชาชนออกไปทำกินเป็นการสร้างอาณานิคมแบบสันติทำการสำรวจดูสถานที่ของไทย เพื่อขอจะเช่าพื้นที่สำหรับทำนาและอพยพชาวญี่ปุ่นมา (村島, 2013, 186-187) และได้เป็นผู้ประสานนำคณะของ Saito Miki (斎藤幹) กงสุลญี่ปุ่นประจำสิงคโปร์ซึ่งเดินทางมาสำรวจดูความเหมาะสมในการที่จะขอเช่าพื้นที่สำหรับการอพยพแรงงานญี่ปุ่นออกมาทำนาเข้าพบเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ก่อนที่ Iwamoto จะเดินทางกลับไปญี่ปุ่นอีกครั้งเพื่อดำเนินการรวบรวมผู้อพยพมาไทย และสามารถพาผู้อพยพมายังไทยได้ 2 ครั้ง

3.2 บทบาทของรัฐบาลโดย Saito Miki[4]

แม้ว่าญี่ปุ่นมีนโยบายส่งเสริมการอพยพประชาชนไปต่างประเทศอย่างชัดเจน แต่สำหรับการอพยพมายังไทยนั้นรัฐบาลค่อนข้างให้ความสำคัญและระมัดระวัง เนื่องจากช่วงเวลาดังกล่าวญี่ปุ่น-ไทยเพิ่งสถาปนาความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการ ญี่ปุ่นยังไม่ได้สิทธิสภาพนอกอาณาเขต รัฐบาลน่าจะยังไม่มั่นใจในความปลอดภัยของบริษัทและผู้อพยพ ด้วยเหตุนี้เมื่อทราบว่าเอกชนโดย Iwamoto กำลังดำเนินการเพื่อส่งออกผู้อพยพมายังไทย กระทรวงต่างประเทศจึงได้ส่ง Saito Miki กงสุลญี่ปุ่นประจำประเทศสิงคโปร์[5] และ Inagaki Manjiro ข้าราชการกระทรวงต่างประเทศเดินทางมาสำรวจดูความเป็นไปได้ในการอพยพแรงงานมายังไทย พร้อมทั้งสำรวจท่าทีของรัฐบาลไทยเกี่ยวกับความเป็นไปได้ในการที่จะให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตแก่ญี่ปุ่น โดยกระทรวงต่างประเทศได้มีคำสั่งถึง Saito ชี้แจงภาระของงานในครั้งนี้ดังความตอนหนึ่งว่า "...ประเทศสยามเป็นที่ที่เหมาะสมสำหรับอพยพหรือไม่ ความรู้สึกของชาวพื้นเมืองเป็นอย่างไร..." (外務省, 1894) และให้สังเกตท่าทีของข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายไทยในเรื่องการทำสนธิสัญญาให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตกับญี่ปุ่นด้วย (外務省, 1894)

ด้วยเหตุนี้ วันที่ 31 มีนาคม ค.ศ.1894 Saito เดินทางมาสำรวจพื้นที่ปลูกข้าวสำคัญ ๆ ในกรุงเทพและบริเวณใกล้เคียง ใช้เวลาประมาณ 3 เดือน และได้เขียนรายงานเกี่ยวกับสภาพของไทยในสมัยนั้นพร้อมทั้งเสนอความคิดเกี่ยวกับการอพยพมีใจความสำคัญตอนหนึ่งว่า "...เมื่อพิจารณาภูมิประเทศและความอุดมสมบูรณ์ของดินในประเทศสยามแล้ว ที่ดินผืนกว้างใหญ่นี้มีความเหมาะสมมากที่สุด หากการปลูกข้าวเป็นจุดประสงค์ของการอพยพช่วงเวลานี้จึงเป็นโอกาสดีที่จะให้ชาวนาญี่ปุ่นอพยพมา..." (齋藤, 1894) และรายงานว่า ผู้ปกครองและข้าราชการไทยก็ต้องการให้ชาวนาญี่ปุ่นอพยพมาเพื่อบุกเบิกพื้นที่สำหรับทำนา รวมทั้ง Saito ยังได้เสนอเพิ่มเติมว่า เมื่ออพยพชาวนาญี่ปุ่นมานั้น นอกจากการปลูกข้าวแล้วควรจะควบคุมกระบวนการผลิตข้าวทั้งหมด ได้แก่ การปลูกข้าว การเป็นเจ้าของโรงสีและการมีสิทธิในการส่งออกข้าว ประเด็นที่น่าสนใจและสะท้อนให้เห็นว่า การจะอพยพชาวญี่ปุ่นมาไทยนั้นน่าจะอยู่ในแนวคิดของการสร้างอาณานิคม

[4] รายละเอียดการสำรวจของ Sito Miki ดูเพิ่มเติมใน นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. (2561), ญี่ปุ่น-ไทย ใน "รายงานการเดินทางสำรวจประเทศสยาม" ใน ศิริพร วัชชวัลคุ, (บรรณาธิการ) ญี่ปุ่นหลากมิติ. (น.15-65.). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

[5] ในขณะนั้นญี่ปุ่น-ไทยเพิ่งสถาปนาความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการ ยังไม่มีการตั้งสถานกงสุลและสถานทูตญี่ปุ่นในไทย กระทรวงต่างประเทศจึงมอบหมายให้กงสุลประจำสิงคโปร์ซึ่งอยู่ใกล้ไทยเป็นผู้ดำเนินการ

แบบสันติคล้ายกับอาณานิคมเกษตรกรรมของญี่ปุ่นในเม็กซิโก ที่รัฐบาลซื้อที่ดินเพื่อส่งคนไปบุกเบิกและตั้งหลักแหล่ง โดย Saito เสนอให้ซื้อที่ดินในไทยว่า “ถ้าหากชาวญี่ปุ่นมีแผนต้องการส่งแรงงานอพยพเข้ามาในประเทศสยาม โดยมีเป้าหมายที่จะปลูกข้าว สิ่งที่ทุกคนจะต้องทำก่อนอื่นคือการจัดซื้อที่ดินในพื้นที่ชลประทานปทุมธานี ซึ่งเป็นพื้นที่ดีที่สุดสำหรับอพยพคนเข้าไป ไม่มีที่อื่นที่ดีกว่านี้แล้วในปัจจุบัน” (齋藤, 1894)

บทบาทของภาครัฐเกี่ยวกับการอพยพดำเนินการมาถึงเพียงแค่เดินทางมาสำรวจพื้นที่จริงและได้พบกับข้าราชการระดับสูงของไทย และทำรายงานเสนอต่อกระทรวงต่างประเทศญี่ปุ่นเท่านั้น แต่แนวคิดที่จะส่งออกผู้อพยพมาไทยยุติลงเนื่องด้วยเหตุผลบางประการที่จะได้กล่าวต่อไป

3.3 การอพยพและชีวิตผู้อพยพในไทย

เมื่อเดินทางกลับญี่ปุ่นครั้งที่ 2 หลังจากเหตุการณ์ ร.ศ.112 สิ้นสุดลงแล้ว Iwamoto สามารถรวบรวมผู้อพยพชาวญี่ปุ่นส่งมาไทย 2 ครั้งโดยที่ภาครัฐยังไม่ได้ยื่นมือมาให้ความช่วยเหลือ ซึ่งการเดินทางมายังไทยของผู้อพยพทั้ง 2 ครั้งนี้ สะท้อนให้เห็นภาพชีวิตมุมหนึ่งของชาวญี่ปุ่นสมัยเมจิที่ต้องต่อสู้กับความขาดแคลนและชีวิตที่ยากลำบากโดยมีรายละเอียดดังนี้คือ

การอพยพครั้งที่ 1

การอพยพครั้งแรก Iwamoto สามารถรวบรวมชาวนาจากจังหวัดยามากุจิที่ต้องการเดินทางมายังไทยได้จำนวน 32 คน โดยมีจุดมุ่งหมายว่าจะมาทำนาตามที่ Iwamoto ได้ตกลงไว้กับเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กลุ่มผู้อพยพรวมทั้ง Iwamoto ออกเดินทางจากเมืองท่าโกเบในเดือนธันวาคม ค.ศ.1894/พ.ศ.2437 และเมื่อเดินทางมาถึงไทยเป็นช่วงหน้าแล้งไม่มีฝนยังไม่สามารถทำนาได้ ผู้อพยพต้องเผชิญกับความยากลำบากและปัญหาต่าง ๆ

ในงานของ อิชิอิ โยเนะโอะ และโยชิกาวะ โทชิฮารุ ได้บรรยายชีวิตของชาวนาที่อพยพมา 32 คนว่า เมื่อเดินทางมาถึงไทย Iwamoto ได้มอบให้ “บริษัทอพยพญี่ปุ่น-สยาม” ที่ตั้งไว้ในไทยดูแลผู้อพยพเหล่านั้น แต่บริษัทก็ไม่ได้ปฏิบัติตามข้อตกลง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของค่าจ้างหรือค่าใช้จ่าย เป็นต้น ชาวนาไม่มีทุนที่จะหาเครื่องไม้เครื่องมือได้ครบถ้วน จากความเดือดร้อนที่ได้รับทุกคนจึงได้พยายามดิ้นรนหาทางออกของตัวเอง ผู้อพยพ 4-5 คนที่พอมีเงินอยู่บ้างเดินทางต่อไปที่สิงคโปร์ อีก 7 คนไปทำงานเป็นกรรมกรสร้างเส้นทางรถไฟสายโคราช อีก 15 คนไปทำงานเป็นกรรมกรที่เหมืองภูขนองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ส่วนที่เหลือแยกย้ายกันทำงานในร้านต่าง ๆ ของคนญี่ปุ่นในกรุงเทพฯ ดังนั้นชาวนาชุดแรกนี้จึงไม่มีใครได้ทำนาตามเป้าหมายที่ตกลงไว้กับบริษัทแต่อย่างใด (อิชิอิ โยเนะโอะ และโยชิกาวะ โทชิฮารุ, 2542, 170-171)

นอกจากความผิดหวังที่เหตุการณ์ในไทยไม่ได้เป็นไปตามที่คาดหวัง ทำให้ผู้อพยพทุกคนต้องพยายามดิ้นรนเพื่อหาทางออกให้กับตัวเองแล้ว ถึงแม้ว่าผู้อพยพบางคนจะหางานทำได้ แต่ชีวิตก็ไม่ได้ดีขึ้นตามที่คาดหวัง หลายคนต้องอยู่อย่างยากลำบากและบางคนต้องเสียชีวิต ดังปรากฏว่าชาวนาที่ไปทำงานในเหมืองภูขนองทุกคนล้มป่วย 10 คนเสียชีวิตด้วยไข้มาลาเรีย และอีก 2 คนเสียชีวิตด้วยอหิวาตกโรค (村嶋, 2013, 21)

การอพยพครั้งที่ 2

การอพยพครั้งที่ 2 เกิดขึ้นเมื่อ Iwamoto ได้นำผู้อพยพชุดแรกมาส่งถึงไทย หลังจากนั้นจึงเดินทางกลับไปญี่ปุ่นโดยไม่รู้ข่าวการเสียชีวิตของผู้อพยพรุ่นแรก เมื่อกลับไปญี่ปุ่น Iwamoto ได้ให้ “บริษัทฮิโรชิมาการส่งออกจำกัด” รวบรวมผู้อพยพจากจังหวัดคุมาโมโตะได้ 60 คน แต่ในครั้งนี้ Iwamoto ไม่สามารถเดินทางมาส่งผู้อพยพได้ด้วยตัวเองเนื่องจากล้มป่วยกะทันหัน บริษัทฮิโรชิมาการส่งออกจำกัดจึงให้ Miyazaki Toten ซึ่งเป็นชาวคุมาโมโตะที่กำลังจะเดินทางมาไทยเป็นตัวแทนของบริษัทเดินทางมาส่งผู้อพยพที่ไทย อย่างไรก็ตามก่อนที่ออกเดินทางออกจากญี่ปุ่นบริษัทได้ข่าวการเสียชีวิตของผู้อพยพกลุ่มแรกจึงมีการปรับจำนวนผู้อพยพคงเหลือผู้อพยพที่ต้องการมาไทยเพียง 20 คนส่วนที่เหลืออีก 40 เลือกที่จะเดินทางไปฮาวาย

การนำผู้อพยพมายังไทยครั้งที่ 2 นี้เกิดภาพ

ซ้ำรอยเดิมกับครั้งแรก เนื่องจากเมื่อเดินทางมาถึงไทยปรากฏว่า “บริษัทส่งออกผู้อพยพญี่ปุ่น-สยาม” ได้เลิกกิจการไปแล้ว ผู้อพยพจึงต้องเข้าไปขอพักที่ “บ้านศาลาแดง” ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีในระยะหนึ่ง หลังจากนั้นผู้อพยพ 5 คนแยกไปทำงานที่ร้านของชาวญี่ปุ่นในกรุงเทพฯ อีก 15 คน ไปทำงานที่บริษัทอู่เรือ แต่ต่อมาผู้อพยพ 8 คนได้ย้ายไปทำงานสร้างทางรถไฟสายอยุธยา-โคราชเนื่องจากมีรายได้ที่ดีกว่า แม้จะมีการห้ามปรามเพื่อไม่ให้เกิดโศกนาฏกรรมซ้ำกับครั้งแรกก็ตาม (อิชิอิ โยเนะโอะ และโยชิกาวะ โทชิฮารุ, 2542, 172-173) แต่สุดท้ายเหตุการณ์ก็เกิดซ้ำรอยเดิม ผู้อพยพที่ทำงานสร้างทางรถไฟทุกคนเป็นไข้มาลาเรียเสียชีวิต 6 คน (村嶋, 2013, 21)

ในที่สุดการทำนาที่เป็นเป้าหมายการอพยพก็ต้องยุติลง และ Miyazaki ที่พาผู้อพยพมาพยายามหาทางช่วยเหลือแต่ก็ไม่สำเร็จจึงตัดสินใจเดินทางกลับญี่ปุ่นในเดือนมิถุนายน ค.ศ.1896/พ.ศ.2439 (อิชิอิ โยเนะโอะ และโยชิกาวะ โทชิฮารุ, 2542, 173-174)

ภาพชีวิตของผู้อพยพที่เกิดขึ้นในไทยไม่ว่าจะเป็นการอพยพครั้งแรกหรือครั้งที่ 2 สะท้อนให้เห็นถึงความยากลำบาก ความขาดแคลน และความต้องการชีวิตที่ดีขึ้นของชาวญี่ปุ่นที่อพยพออกมาจากแผ่นดินเกิด ผู้อพยพกลุ่มแรกต้องใช้ชีวิตอย่างอดอยาก กินอยู่อย่างประหยัด ไม่ได้รับประทานอาหารที่มีคุณภาพเนื่องจากต้องการเก็บเงินกลับไปญี่ปุ่น ดังมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับผู้อพยพที่ไปทำงานในเหมืองภูขนองว่า แม้ว่าผู้คุมเหมืองชาวฝรั่งเศสจะแบ่งอาหารจำพวกเนื้อให้ แต่เหล่าคนงานก็เอาเนื้อเหล่านั้นไปแลกเป็นเงินจากชาวบ้าน หรือในยามที่เจ็บป่วยผู้คุมเหมืองชวนให้เดินทางกลับกรุงเทพฯ ด้วยกัน พวกผู้อพยพไม่ยอมเดินทางออกมาเนื่องจากเสียดายเงินค่าเดินทาง “...ทั้งนี้มีสาเหตุมาจากการที่ชาวนายากจนชาวญี่ปุ่นในสมัยเมจิคิดแต่เพียงว่า ถ้าหาเงินได้แม้เพียงเล็กน้อยก็จะเก็บสะสมไว้เพื่อนำกลับไปบ้านเกิดเมืองนอน” แต่ในที่สุดหลายคนก็ต้องจบชีวิตลงที่ไทย (อิชิอิ โยเนะโอะ และโยชิกาวะ โทชิฮารุ, 2542, 171) ส่วนผู้อพยพกลุ่มที่ 2 ก็เช่นกัน ผู้อพยพที่ทำงานเป็นกรรมกรสร้างทางรถไฟสายอยุธยา-โคราช ก็เสียชีวิตด้วยโรคมาลาเรียเนื่องจากต้องการรายได้ที่มากขึ้น แม้ว่าจะได้รับคำเตือนถึงอันตรายที่อาจจะต้องเสียชีวิตเหมือนผู้อพยพรุ่นแรกก็ตาม

โศกนาฏกรรมดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งของภาพชีวิตที่เกิดขึ้นในช่วงแรกของการอพยพชาวญี่ปุ่นมายังไทยและภูมิภาคอื่น ๆ ในสมัยเมจิ แต่อย่างไรในท้ายที่สุดญี่ปุ่นก็สามารถก้าวผ่านอุปสรรคความยากลำบากนี้และสร้างความมั่นคงมั่งคั่งให้กับประเทศได้ในเวลาต่อมา

สำหรับบุคคล 2 คนที่มีบทบาทสำคัญทำให้การอพยพเกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ญี่ปุ่น-ไทย คือ Iwamoto แม้จะไม่ได้เดินทางพาผู้อพยพกลุ่ม 2 มาด้วยตัวเอง แต่ต่อมาก็ได้เดินทางกลับมายังไทยในปี ค.ศ.1896/พ.ศ.2439 เมื่อทราบว่าการอพยพไม่ประสบความสำเร็จจึงบวชและออกธุดงค์ไปยังลาวและเวียดนาม (อิชิอิ โยเนะโอะ และโยชิกาวะ โทชิฮารุ, 2542, 174-175) ส่วนเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเมื่อลาออกจากราชการได้ลงทุนทำธุรกิจเปิดบริษัท “ป่าไม้ศรีราชา” ที่อำเภอศรีราชา (ชมรมคนรักศรีราชา, ม.ป.ป.)

4. วิเคราะห์ปัญหาและสาเหตุการยุติโครงการอพยพชาวญี่ปุ่นมาไทย

แม้ว่า Iwamoto จะมีความกระตือรือร้นและสามารถส่งผู้อพยพมาไทย 2 ครั้ง และรัฐบาลญี่ปุ่นเองก็ให้ความสนใจส่งเจ้าหน้าที่มาสำรวจสภาพความเป็นไปและพื้นที่เพาะปลูกของไทย แต่ก็เงียบหายไป ไม่มีการอพยพชาวนามายังไทยอีกเลย ชาวญี่ปุ่นที่เดินทางเข้ามาในภายหลังเป็นผู้อพยพอิสระที่เดินทางมาส่วนตัว และอีกส่วนหนึ่งคือเจ้าหน้าที่หรือผู้เชี่ยวชาญที่รัฐบาลส่งเข้ามา สาเหตุที่การส่งออกชาวนามายังไทยยุติลงนั้นน่าจะมาจากปัจจัยหลายส่วนคือ

4.1 ทางฝ่ายญี่ปุ่น

1. ฝ่ายเอกชน - Iwamoto

Iwamoto เริ่มต้นดำเนินการอพยพด้วยความมุ่งมั่นซึ่งเป็นสิ่งที่ Iwamoto มีมากที่สุด แต่สิ่งที่ Iwamoto ขาดคือ ความพร้อมทางด้านเงินทุน ดังจะเห็นว่าโครงการ

เริ่มต้นด้วยทุนสนับสนุนจากเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี และในขณะที่การอพยพดำเนินการอยู่นั้นก็ยังต้องยืมทุนจากเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีอีกหลายครั้ง เช่น ในขณะที่เดินทางพาผู้อพยพชุดแรกมาถึงฮ่องกง และได้พบกับเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีระหว่างทาง Iwamoto ยืมเงินจำนวน 800 จากเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นค่าใช้จ่ายพาผู้อพยพเดินทางต่อมายังไทย (村嶋, 2016, 205-206) หลังจากนั้นเมื่อพาผู้อพยพมาถึงไทยไม่มีค่าดูแลผู้อพยพตามสัญญาที่ตกลงกันไว้ จึงต้องยืมเงินจากเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นค่าใช้จ่าย ซึ่งความไม่พร้อมในด้านทุนน่าจะมีส่วนทำให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีไม่มั่นใจที่จะให้การสนับสนุนต่อไป

นอกจากเงินทุนที่ได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายไทยแล้วในระยะแรกฝ่ายญี่ปุ่นโดย Tsuda ซึ่งมีความคิดสอดคล้องกับ Iwamoto ในการอพยพชาวนาออกไปตั้งหลักแหล่งในต่างประเทศเพื่อขยายอำนาจและผลผลิตทางการเกษตรได้ให้ความสนใจจะให้ทุนสนับสนุน โดยส่งคนมาสำรวจที่ไทยกับ Iwamoto แต่สมาชิกในสมาคมเอเชียเห็นว่าโครงการของ Iwamoto ไม่น่าจะประสบความสำเร็จ ประกอบอีกเหตุผลหนึ่งคือ Tsuda มีทุนไม่มากพอ ในที่สุดก็ได้ถอนตัวออกจากโครงการดังกล่าว (村嶋, 2016, 197-198)

ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งคือ ภูมิหลังความเป็นมาของ Iwamoto การถูกปลดออกจากราชการทหารด้วยเหตุผลที่ทางราชการระบุว่า ประพฤติตนไม่เหมาะสมมีหนี้สินจำนวนมาก ทำให้เสียชื่อเสียงของตนเองและหน่วยงานในสังกัด (村嶋, 2016, 165) อาจจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ทางฝ่ายญี่ปุ่นโดยเฉพาะ Saito และ Inagaki รู้สึกไม่ไว้วางใจ Iwamoto ตั้งแต่เริ่มแรกที่ได้พบกันที่ไทยเมื่อ Iwamoto มาต้อนรับและประสานให้เข้าพบเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีก่อนที่ Iwamoto จะเดินทางกลับเพื่อรวบรวมผู้อพยพชุดแรก ดังปรากฏหลักฐานว่า Inagaki ได้เขียนจดหมายเตือน Tsuda ผู้ที่สนใจจะให้การสนับสนุน Iwamoto ว่าควรจะต้องระมัดระวังไม่ควรให้การสนับสนุน Iwamoto ในการทำธุรกิจในด้านนี้ รวมทั้งยังมีจดหมายถึง Matsukata Masayoshi (松方正義) นักการเมืองคนสำคัญขณะนั้น[6] ในเรื่องเดียวกันด้วย (村嶋, 2016, 192-195)

ในเวลาต่อมาขณะที่ Iwamoto ที่ทำธุรกิจพาผู้อพยพมาสยามก็ยังมีพฤติกรรมบางอย่างที่ไม่เหมาะสม เช่น ไม่ปฏิบัติตามกฎหมายด้วยการพาผู้อพยพกลุ่มแรกมาไทยโดยไม่ได้ขออนุญาตจากราชการ เมื่อ Saito ทราบข่าวได้เขียนรายงานถึง Hara Takashi (原敬) อธิบดีกรมการพาณิชย์ กระทรวงต่างประเทศแจ้งให้ทราบเรื่องดังกล่าวเพื่อทางการจะได้ควบคุมการอพยพให้มีความเข้มงวดมากขึ้น (村嶋, 2016, 204)

บุคคลที่กล่าวมานี้ล้วนแต่อยู่ในกลุ่มของผู้ที่สนใจเอเชีย ทั้งในฐานะข้าราชการกระทรวงต่างประเทศ หรือสมาชิกในสมาคมเอเชีย หรือสมาชิกสมาคมอาณานิคม ดังนั้นจึงเป็นไปได้ที่ทั้งหมดคงทราบความเป็นไประหว่างกัน และการที่ Iwamoto ดำเนินการต่าง ๆ อย่างรีบร้อนไม่รัดกุมและดูเหมือนไม่คำนึงถึงความเดือดร้อนของผู้อพยพ ประกอบกับภูมิหลังที่ถูกปลดจากราชการจึงน่าจะมีส่วนทำให้ Iwamoto มีปัญหาในเรื่องของความน่าเชื่อถือจึงไม่ได้รับการสนับสนุนให้ดำเนินธุรกิจด้านนี้ต่อไป

2. ฝ่ายรัฐบาล - Saito Miki และ Inagaki Manjiro

Saito Miki และ Inagaki Manjiro ในฐานะข้าราชการของกระทรวงต่างประเทศที่ได้รับความไว้วางใจให้มาสำรวจไทยเพื่อพิจารณาดูความเหมาะสมที่จะส่งผู้อพยพมานั้น นอกจากจะมีความกังวลใจในการดำเนินงานของ Iwamoto แล้ว ยังมีความกังวลในใจเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างญี่ปุ่นกับไทย เนื่องด้วยขณะนั้นญี่ปุ่นยังไม่ได้รับสิทธิสภาพนอกอาณาเขตจากไทย ชาวญี่ปุ่นที่กระทำความผิดยังต้องอยู่ภายใต้อำนาจของศาลไทยที่ญี่ปุ่นเห็นว่ายังไม่มีความสมบูรณ์เพียงพอ รวมทั้งเรื่องความปลอดภัยของผู้อพยพด้วย ดังจะเห็นว่าภาระสำคัญ

[6] นายกรัฐมนตรีญี่ปุ่น 2 สมัย คือ ค.ศ.1891-1892/พ.ศ.2434-2435 และ ค.ศ.1896-1898/พ.ศ. 2439-2441

ในการเดินทางมาสำรวจประเทศไทยมีทั้ง “ภารกิจปกติ” คือสำรวจดูความเป็นไปได้ที่จะอพยพชาวนาญี่ปุ่นมายังไทย และ “ภารกิจแฝง-พิเศษ” คือ สังเกตท่าทีของผู้นำไทยเกี่ยวกับเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตที่จะมอบให้แก่ญี่ปุ่น (นงลักษณ์ ลิ้มศิริ, 2561, 17-19)

สิ่งหนึ่งที่เห็นได้ถึงความห่วงใยที่รัฐบาลญี่ปุ่นมีต่อทั้งกับผู้อพยพและกับความสัมพันธ์ญี่ปุ่น-ไทยคือ หลังจากที่ Iwamoto พาผู้อพยพมายังไทยได้ไม่นาน วันที่ 8 เมษายน ค.ศ1896/พ.ศ.2439 รัฐบาลได้ออกกฎหมายป้องกันผู้อพยพกำหนดว่าผู้อพยพที่ออกเดินทางไปต่างประเทศจะต้องมีผู้ค้ำประกัน 2 คน โดยระบุประเทศที่จะต้องปฏิบัติตามกฎหมายนี้มี 5 ประเทศ คือ สหรัฐอเมริกา แคนาดา ออสเตรเลีย ฮาวาย และประเทศในเอเชียมี “ไทย” ประเทศเดียวเท่านั้น (村嶋, 2016, 157) หลังจากนั้นต่อมาเดือนมีนาคม ค.ศ.1896/พ.ศ.2439 กระทรวงต่างประเทศได้อนุมัติให้ตั้งสถานทูตญี่ปุ่นใประเทศไทย โดยมี Inagaki Manjiro ดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตญี่ปุ่นคนแรกเมื่อเดือนมีนาคม ค.ศ.1896/พ.ศ.2439 (อิชิอิ โยเนะโอะ และโยชิกาวะ โทชิฮารุ, 2542, 99)

4.2 ทางฝ่ายไทย

1. ฝ่ายเอกชน - เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นผู้นำทางฝ่ายไทยที่ให้ความช่วยเหลือและสนับสนุนการอพยพแรงงานของ Iwamoto ตั้งแต่เริ่มแรกเนื่องจากมีความสนใจและแนวคิดที่ใกล้เคียงกัน แต่อย่างไรก็ตามด้วยพฤติกรรมที่ไม่น่าไว้วางใจของ Iwamoto ภายหลังจากการตั้งบริษัทและดำเนินการแล้ว เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงเริ่มถอนตัวออกจากโครงการดังกล่าว ไม่ได้ให้การสนับสนุนอย่างเต็มที่ ประกอบกับหลังจากนั้นไม่นานนัก วันที่ 14 มีนาคม ค.ศ.1896/พ.ศ.2440 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ลาออกจากราชการ (ลักษมี รัตตสัมพันธ์, 2516, 34-35) การลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีย่อมทำให้บทบาทและอำนาจที่เคยมีลดน้อยลง หลังจากที่ลาออกจากราชการเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีก็ได้หันไปประกอบธุรกิจส่วนตัวด้วยการเปิดบริษัท “ป่าไม้ศรีราชา” อย่างจริงจัง น่าจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ความสนใจเรื่องการอพยพค่อย ๆ หมดไป ด้วยเหตุนี้เมื่อผู้สนับสนุนสำคัญทางฝ่ายไทยถอนตัวออกมา กำลังในการดำเนินการต่าง ๆ ย่อมลดลงและยุติลงในที่สุด

2. ภาครัฐบาล - ความไม่พร้อมในด้านการเตรียมการ

แม้ว่ารัฐบาลไทยจะมีโครงการพัฒนาที่ดินด้วยการขุดคลองรังสิตและต้องการแรงงานเพื่อบุกเบิกพื้นที่นาผืนใหม่ โดยเฉพาะแรงงานจากญี่ปุ่น แต่การที่โครงการเพิ่งเริ่มขึ้นเพียง 3-4 ปี จึงยังไม่มีความพร้อมในด้านต่าง ๆ จากรายงานการสำรวจของ Saito ที่บรรยายถึงสภาพทุ่งนาที่รังสิตในขณะนั้นว่า พื้นที่ส่วนใหญ่ยังคงมีสภาพเป็นป่าที่ยังไม่ได้บุกเบิก ความเป็นอยู่ของชาวนาบริเวณดังกล่าวอยู่อย่างยากลำบาก (齋藤, 1894) ดังจะเห็นว่ากลุ่มผู้อพยพทั้ง 2 กลุ่มที่เดินทางมาถึงไทยก็ไม่ได้เข้าไปทำนาที่รังสิต และเมื่อมีปัญหาโดย “บริษัทอพยพญี่ปุ่น-สยาม” ไม่ปฏิบัติตามสัญญา ชาวนาดิ้นรนหางานใหม่โดยการไปทำงานสร้างเส้นทางรถไฟ และทำงานเหมืองที่อยู่ไกลจากกรุงเทพฯ

นอกจากนี้แม้ว่าบางพื้นที่จะได้บุกเบิกไปได้แล้ว แต่พื้นที่ทั้งหมดก็แทบไม่ได้นำไปใช้เพื่อการเพาะปลูก เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นของผู้มีบรรดาศักดิ์ในกรุงเทพฯ ที่ต้องการซื้อที่ดินกักตุนราคาที่สูงขึ้นเรื่อย ๆ รวมทั้งยังมีปัญหาการลักลอบขุดคลองเพื่อหวังที่ดินสองฝั่งคลอง และหากำไรจากการซื้อขายที่ดินนั้น (ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, 2521, 36-39) ที่ดินดังกล่าวจึงยังไม่ได้ใช้ในการเพาะปลูกอย่างจริงจัง

ความไม่พร้อมของฝ่ายไทยน่าจะเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ฝ่ายญี่ปุ่นยังไม่มั่นใจที่จะส่งผู้อพยพมา แม้ว่าจะทราบว่าทางรัฐบาลไทยยินดีที่จะให้การสนับสนุนและให้สิทธิพิเศษแก่ชาวนาญี่ปุ่นเมื่ออพยพมายังไทย นอกจากนี้สิ่งหนึ่งที่น่าจะต้องพิจารณาประกอบด้วยคือการเปลี่ยนแปลงนโยบายของรัฐบาลญี่ปุ่นหลังจากได้รับชัยชนะในสงครามรัสเซีย-ญี่ปุ่น (Russo-Japanese War ค.ศ. 1904-1905/พ.ศ. 2447-2448) รัฐบาลได้หันมาให้ความสนใจกับการเกณฑ์ทหารเพื่อสร้างกองทัพ

มากกว่าการส่งคนออกไปเป็นแรงงานในต่างประเทศ รวมทั้งหลังจากรัฐบาลสหรัฐอเมริกาต่อต้านแรงงานคนต่างชาติ โดยเฉพาะชาวจีนและชาวญี่ปุ่นตาม "สัญญาสุภาพบุรุษ" (Gentleman's Agreement) ใน ค.ศ. 1907/พ.ศ.2450 รัฐบาลญี่ปุ่นมีจุดหมายปลายทางใหม่มุ่งไปที่ฟิลิปปินส์และอเมริกาใต้แทน (O, 2010) โดย ค.ศ.1899/พ.ศ.2442 ญี่ปุ่นได้ลงนามในสัญญาส่งผู้อพยพกับเปรู และเริ่มส่งผู้อพยพกลุ่มแรกไปยังเปรูจำนวน 790 คน และค.ศ.1903/พ.ศ.2446 มีแรงงานญี่ปุ่นจำนวน 3,000 คน เดินทางไปฟิลิปปินส์เพื่อสร้างทางหลวง หรือบริษัทอพยพแรงงานญี่ปุ่นส่งคนงานจำนวน 1,470 คน ไปทำงานก่อสร้างที่เมือง Benguet ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเกาะลูซอน (丹野, 2015, 33-36)

การที่เอกชนผู้เคยส่งผู้อพยพมาไม่สนใจและยุติบทบาท ประกอบกับรัฐบาลญี่ปุ่นมองเห็นพื้นที่อพยพแห่งใหม่ที่มีความเป็นไปได้และมั่นคงกว่าจึงหันความสนใจไปในพื้นที่ใหม่นั้น โครงการอพยพชาวญี่ปุ่นมาไทยจึงยุติลง

6. บทส่งท้าย

แม้ว่าการเริ่มต้นส่งแรงงานชาวญี่ปุ่นมาไทยไม่ประสบความสำเร็จ และรัฐบาลเมจิหันไปสนับสนุนการส่งออกแรงงานในภูมิภาคอื่น ๆ แต่ความสนใจที่ญี่ปุ่นมีต่อไทยทั้งในส่วนของประชาชนหรือส่วนของรัฐไม่ได้ยุติหรือหายไป โดยเฉพาะรัฐบาลยังให้ความสนใจและเห็นว่าไทยยังมีความสำคัญที่จะสร้างดุลอำนาจในภูมิภาคเอเชีย ทั้งนี้น่าจะเป็นด้วยไทยเป็นประเทศเดียวในภูมิภาคนี้ที่ยังเป็นอิสระไม่ได้ตกอยู่ในการยึดครองของมหาอำนาจตะวันตกเหมือนกับประเทศเพื่อนบ้านทั้งหลายในเวลานั้น แนวคิดและเป้าหมายของรัฐบาลเมจิมุ่งอยู่ที่การสร้างสัมพันธไมตรีที่ดีกับไทยในฐานะพันธมิตรของญี่ปุ่นในภูมิภาคนี้และขณะเดียวกันก็สร้างอิทธิพลในดินแดนแห่งนี้เหมือนกับประเทศมหาอำนาจตะวันตก โดยรัฐบาลเมจิยังคงให้อิสระแก่ประชาชนทั่วไปที่จะออกเดินทางไปแสวงโชคหรือหาที่ทำกินใหม่ได้ด้วยตนเองตามที่ต้องการ ดังจะเห็นว่าหลังจาก ค.ศ.1895/พ.ศ.2438 จนสมัยเมจิสิ้นสุดลง ยังคงมีชาวญี่ปุ่นเดินทางย้ายถิ่นฐานมายังไทยอย่างต่อเนื่อง ไทยยังเป็นดินแดนแห่งความหวังของการแสวงโชค และเป็นดินแดนที่รัฐบาลญี่ปุ่นตลอดสมัยเมจิเห็นความสำคัญที่จะให้ประชาชนเดินทางออกมา จำนวนผู้เดินทางเข้ามาในไทยจากสมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงรัชกาลที่ 6 เพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ จนสามารถรวมตัวตั้งสมาคมชาวญี่ปุ่น (日本人会) ขึ้นเป็นครั้งแรกในเดือนกันยายน ค.ศ.1913/พ.ศ.2456 (村島, 2013, 5) และสมาคมชาวญี่ปุ่นแห่งนี้ยังคงดำเนินการมาจนถึงปัจจุบัน

การมองย้อนเรื่องราวการอพยพในประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นเป็นองค์ความรู้อีกด้านหนึ่งที่นอกจากจะสะท้อนให้เห็นภาพของญี่ปุ่นในช่วงก้าวแรกของการพัฒนาประเทศ การอพยพแรงงานและผู้คนเป็นแนวทางหนึ่งของการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจและการขยายอำนาจตามแบบอย่างประเทศมหาอำนาจเทศตะวันตก นอกจากนี้ยังสะท้อนให้เห็นภาพความสัมพันธ์ระหว่างญี่ปุ่น-ไทยว่าไม่ได้มีเฉพาะบริบทของความสำเร็จในการพัฒนาประเทศให้ทันสมัยดังที่มีการกล่าวถึงและศึกษาอย่างกว้างขวางเท่านั้น แต่การอพยพแรงงานที่เกิดขึ้นครั้งนั้นแสดงถึงความสัมพันธ์ในจุดเริ่มต้นของ 2 ประเทศที่อยู่ภายใต้บรรยากาศของลัทธิจักรวรรดินิยมและทุนนิยมส่งผลให้เกิดการพึ่งพากันที่ต่างฝ่ายต่างได้ประโยชน์เป็นเป้าหมายที่สำคัญ ขณะที่ไทยพัฒนาและขยายพื้นที่เพื่อการเกษตร ฝ่ายญี่ปุ่นใช้วิธีที่จะขยายอาณาเขตด้วยการส่งแรงงานออกไปยังภูมิภาคต่าง ๆ เพื่อทำการเกษตรในรูปแบบอาณานิคมเกษตรกรรม โดยมีไทยอยู่ในความต้องการของญี่ปุ่นด้วย ญี่ปุ่นมองว่าไทยเป็นหนึ่งในสถานที่ที่ญี่ปุ่นควรจะส่งผู้อพยพออกมา ในปัจจุบันแม้ว่าบรรยากาศทางการเมืองระหว่างประเทศจะเปลี่ยนไป แต่ความสัมพันธ์ของทั้ง 2 ประเทศยังคงอยู่บนรากฐานของการพึ่งพาระหว่างกันบนผลประโยชน์แห่งชาติอย่างแน่นแฟ้นดังเช่น Sadoshima Shiro (佐渡島志郎) เอกอัครราชทูตญี่ปุ่นประจำประเทศไทย (ค.ศ.2015 - 2019/

พ.ศ.2558-2562) ได้เคยกล่าวไว้ว่า “ข้าพเจ้ามีความเชื่อมั่นว่าประเทศไทยและประเทศญี่ปุ่นจะมีความเกื้อกูลและมีความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นยิ่ง ๆ ขึ้นไป” (สถานเอกอัครราชทูตญี่ปุ่นประจำประเทศไทย, 2017)

เอกสารอ้างอิง (References)

[1] ชมรมคนรักศรีราชา. (ม.ป.ป.). คนดี คนเด่น คนเก่ง ศรีราชา จอมพลมหาอำมาตย์เอกเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี. เข้าถึงได้จาก ชมรมคนรักศรีราชา : http://www.konruksriracha.in.th/15418720/จอมพลมหาอำมาตย์เอกเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

[2] ชลดา โกพัฒตา. (1996). ญี่ปุ่น-สยามสมาคม : สัมพันธภาพระหว่างไทยกับญี่ปุ่นในทศวรรษ 2470-2480. *ญี่ปุ่นศึกษา*, 13(2), 88-119. เข้าถึงได้จาก https://tci-thaijo.org/index.php/japanese/article/view/52135/43209

[3] ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. (2521). การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2411-2475). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, แผนกวิชาประวัติศาสตร์.

[4] นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. (2561). ญี่ปุ่น-ไทย ใน “รายงานการเดินทางสำรวจประเทศสยาม” ใน ศิริพร วัชชวัลคุ, (บรรณาธิการ) *ญี่ปุ่นหลากมิติ.* (15-65.). กรุงเทพ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

[5] นันท์ชญา มหาขันธ์. (2018). การศึกษาของญี่ปุ่นในยุคการปฏิรูปการศึกษาสมัยเมจิ ผ่านการศึกษาเปรียบเทียบวรรณกรรมเด็กเรื่อง “องุ่นหนึ่งพวง” และ “เซเบกับน้ำเต้า”. *วารสารเครือข่ายญี่ปุ่นศึกษา,* 8(1), 59-77. เข้าถึงได้จาก สมาคมญี่ปุ่นศึกษาแห่งประเทศไทย: https://jsat.or.th/jsn-journal/jsn-vol-8-no-1-2018/การศึกษาของญี่ปุ่นในยุ/

[6] ปิยะนุช วิริเยนะวัตร์. (2549). ภาพผู้หญิงญี่ปุ่นที่สะท้อนในงานเขียนสมัยเมจิ. *ศิลปศาสตร์*, 6(1), 196-228. เข้าถึงได้จาก https://tci-thaijo.org/index.php/liberalarts/article/view/13692/12340

[7] พวงเพชร สุรัตนกวีกุล. (2516). เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ พ.ศ.2435-2475 (ค.ศ.1892-1932). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, แผนกวิชาประวัติศาสตร์.

[8] เพ็ญศรี กาญจโนมัย. (2538). *ญี่ปุ่นสมัยใหม่.* กรุงเทพฯ: เนติกุลการพิมพ์.

[9] ลักษมี รัตตสัมพันธ์. (2516). จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกับการดำเนินงานธุรกิจของท่าน ระหว่าง พ.ศ. 2428-2474. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, แผนกวิชาประวัติศาสตร์.

[10] วุฒิชัย มูลศิลป์. (2551). *วิเคราะห์เปรียบเทียบไทย - จีน - ญี่ปุ่น ในยุคจักรวรรดินิยมใหม่.* กรุงเทพฯ: สุวีริยาสาส์น.

[11] สถานทูตญี่ปุ่นประจำประเทศไทย. (16 มกราคม 2017). เป้าหมายการทำงานของเอกอัครราชทตูซะโดะชิมะ. เข้าถึงได้จาก สถานเอกอัครราชทูตญี่ปุ่นประจำประเทศไทย: https://www.th.emb-japan.go.jp/th/policy/policy_statement_sadoshima.pdf

[12] สุนทรี อาสะไวย์. (2530). *ประวัติคลองรังสิต: การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ.2431-2457.* กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

[13] สุรางค์ศรี ตันเสียงสม. (2520). ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศญี่ปุ่น ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, แผนกวิชาประวัติศาสตร์.

[14] อิชิอิ โยเนะโอะ และโยชิกาวะ โทชิฮารุ. (2542). *ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี*(พิมพ์ครั้งที่ 2). (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, สายชล วรรณรัตน์, บรรณาธิการแปล, พลับพลึง คงชนะ, มารศรี มียาโมโต, และ อาทร ฟุ้งธรรมสาร, ผู้แปล) กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

[15] Enomoto Takeaki. (n.d.). Retrieved from Wikipedia: https://en.wikipedia.org/wiki/Enomoto_Takeaki

[16] Gannen mono – the first overseas emigrants. (n.d.). Retrieved from 100 years of Japanese Emigration to Brazil: http://www.ndl.go.jp/brasil/e/s1/s1_1.html

[17] Gary, Y. Okihiro. (1991). Cane Fires: The Anti-Japanese Movement in Hawaii, 1865-1945. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/j.ctt14bt6px

[18] Glenn, E. N. (1986). Issei, Nisei, War Bride : Three Generations of Japanese American Women in Domestic Service. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/j.ctt14bt697

[19] Ichioka, Y. (1988). The Issei : The world of the First Generation Japanese Immigrants, 1885-1924. New York: Free Press.

[20] Inagaki Manjiro. (n.d.). Retrieved from Wikipedia: https://en.wikipedia.org/wiki/Inagaki_Manjiro

[21] Japan International Cooperation Agency (JICA). (2015). *Japanese Overseas Migration Museum.* Yokohama: Japan International Cooperation Agency.

[22] Kornicki, P. F. (1998). *Meiji Japan: Political, Economic and Social History, 1868-1912.* London; New York: Routledge.

[22] Nippon.com. (2018). *Record Number of Japanese Living Overseas*. Retrieved from https://www. nippon.com/en/features/h00232/record-number-of-japanese-living-overseas.html.

[23] O, Hosok. (2010). Cultural Analysis of the Early Japanese Immigration to the United States During Meiji to Taisho Era 1868-1926. (Doctoral dissertation, Oklahoma State University). Retrieved from http://digital.library.okstate.edu/etd/O_okstate_0664D_11126.pdf

[24] Yoshida, Y. (1909). Sources and Causes of Japanese Emigration. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 34 (2), 157-167. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/1011222? seq=1#metadata_info_tab_contents

[25] 外務省, (1894).「在新嘉坡斎藤領事暹羅國へ出張ノ件 機密送第二号 明治二十七年二月二十三日」(新嘉坡領事官報告書第一巻).

[26] 今野敏彦、藤崎康夫. (eds.). (1984).「移民史 I 南米」. 東京: 新泉社.

[27] _____ (eds.). (1985). 「移民史 II アジア・オセアニア」. 東京: 新泉社.

[28] _____ (eds.). (1986). 「移民史IIIアメリカ・カナダ」.東京: 新泉社.

[29] 齋藤幹. (1894). 「暹羅国出張取調書」東京: 外務省通商局第二課.

[30] 坂口満宏. (2010). 「誰が移民を送り出したのか : 環太平洋における日本人の国際移動・概 観 」 Retrieved from http://r-cube.ritsumei.ac.jp/repo/ repository/rcube/4582/ IILCS_21.pdf

[31] 丹野 勲. (2015). 「明治日本の海外移民、移住・殖民政策と南進論 ー南洋、南方アジアを中心としてー」Retrieved from http://klibredb.lib.kanagawa-u.ac.jp/dspace/bitstream/10487/13526/1/

[32] 丹野 勲. (2015). 「戦前日本企業のフィリピン進出とダバオへのマニラ麻事業進出の歴史と戦略」 Retrieved from http://klibredb.lib.kanagawa-u.ac.jp/dspace/ bitstream/10487/13347/1/50-03.pdf

[33] 村嶋英治. (2013). 「戦前期タイ国の日本人会および日本人社会:いくつかの謎の解明」. 100年史編集委員会（編集), タイと共に歩んで、泰国日本人会百年史（頁13-49). バンコク: 泰国日本人会. Retrieved from http://www.jat.or.th/wp-content/uploads/2014/06/100 years' history of JAT.pdf.

[34] 村嶋 英治. (2016). 「1890 年代に於ける岩本千綱の冒険的タイ事業：渡タイ（シャム）前の経歴と移民事業を中心に（上）」アジア太平洋討究26, (頁157-223). Retrieved from https://waseda.repo.nii.ac.jp/?action=repository_uri&item_id=25567&file_id=162&file_no=1

[35] 広島県ホームページ. (2017). 郷土ひろしまの歴史 II -「明治時代の民衆とひろしま～海外へ の移民～」Retrieved from https://www.pref.hiroshima.lg.jp/uploaded/attachment/129736.pdf

[36] 柳沼孝一郎. (1999). 「 ディアス政権の産業振興・殖民政策と日本人移民：メキシコのコーヒー産業と日本人殖民構想の史的背景」Retrieved from http://www.js3la.jp/journal/pdf/ronshu33/33 yanaginuma.pdf

[37] 吉川利治. (1978). 「'アジア主義'者のタイ国進出～明治期の～局面～」東南アジア研究 , 16(1), (頁78-93). Retrieved from https://repository.ulib.kyoto-u.ac.jp/dspace/bitstream/2433/55906/1/ KJ00000133292. pdf

---

หน่วยงานผู้แต่ง: คณะศิลปศาสตร์ สถาบันการจัดการปัญญาภิวัฒน์

Affiliation: Faculty of Liberal Arts, Panyapiwat Institute of Management

Corresponding email: nonglukl@yahoo.com

Received: 2020/01/22

Revised: 2020/02/22

Accepted: 2020/03/07